
Jelige: „Addégh leszünc mi bodoghoc, mygh az gonoszoktul szidalmaztatunc...”

Káromkodáskultúra és nyelvi agresszió a kora újkori Magyarországon

1. Bevezetés

A cáromkodás a mindennapjaink része, a legtöbb esetben feszült helyzetekben, saját magunk megnyugtatóására, az idegesség levezetésére használjuk, azaz az egyik legelemibb, legösztonösebb nyelvi jelenség. Nem volt ez másképpen a kora újkorban sem. Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy megvizsgáljam, mennyiben befolyásolta a korszak emberének nyelvét a korabeli társadalmi valóság, milyen szituációkban választották a cáromkodásokat, illetve hogyan fogadták egyáltalán a címzettek és a külső szemlélők ezt a tényrt.

A dolgozatban alapvetően történeti szociolingvisztikai és részben történeti szociopragmatikai eszközökkel vizsgált kérdéskört azért tartottam fontosnak tárgyalni, mert olyan nyelvészeti témakörhöz ad elmélyülési lehetőséget, amelyet eddig viszonylag kevesen vizsgáltak. Ráadásul interdiszciplináris jellegénél fogva kapcsolódási lehetőséget nyújt a történelemhez, néprajzhoz és más rokntudományokhoz is, betekintést kaphatunk a kora újkori hétköznapiok egy kisebb szegletébe a nyelvhasználók és források megszólaltatásával. Ahogy GEORGES DUBY írta: „A vizsgált házasság az én házasságom...”. Ezt parafrázálhatjuk úgy, hogy „a vizsgált cáromkodás az én cáromkodásom. Ez alapján fogalmazható meg az első előfeltevésem, mely szerint a mai és a régi blaszfemikus kifejezések közül sok máig is népszerű, csupán a funkciójuk változott meg.

A második hipotézisem pedig az, hogy a társadalmi és szociokulturális tényezők nincsenek nagy befolyással cáromkodások milyenségére, tehát ugyanazon eszközökkel, kifejezésekkel találkozhatunk egy előnyösebb helyzetben lévő nyelvhasználónál, mint egy szerényebb társadalmi rangúnál. A harmadik hipotézisem a cáromkodások nyelvi megformáltságára vonatkozik, miszerint a blaszfemiát kifejező lingvisztikai eszközök legnagyobb részben frazeológiai egységek.

A dolgozatom tehát arra keresi a választ, hogy van-e különbség a kora újkori társadalmi csoportok cáromkodásainak frazeológiájában, szóhasználatában, illetve, hogy milyen azonosságok figyelhetők meg a társadalmi csoportok cáromkodásaiban, milyen kifejezéseket használunk ezek közül még ma is, és régen mit jelentettek ezek, továbbá azt is göröcső alá veszem, hogy milyen cáromkodásbeli változások történtek a kora újkor elejétől annak végéig. Érdekes adalékként pedig kitérek arra is, hogy hogyan változott ezen megnyilvánulások büntetésének értéke.

2. Kutatási megfontolások, források, elméleti keretek

Mindenekelőtt kutatásom szellemi inspirációjáról, elméleti kereteiről szeretnék szólni, ami a XX. századi francia történetíráshoz, annak is a harmadik periódusához (1970-1980-as évek) kötődik. Ebben az időszakban a francia történészek modern társadalomtörténeti szempontokat kezdtek el alkalmazni munkáikban, fontosnak tartották a segédtudományokkal való kooperációt, többek között a nyelvészettel való együttműködést is. Olyan kérdéseket vizsgáltak, amelyekben a társadalom marginális rétegei (például szegények, nők) kerültek a középpontba, a mindennapokkal való foglalkozás vált meghatározóvá. A legtöbb témánál a nyelvészet segítségét is kérték azzal kapcsolatban, hogy mit mond az adott közegben, társadalomban a nyelv az adott témákról, azonban ez a szempont csupán egy (fontos) mellékszövegeként számított, természetesen a történetiség volt a meghatározó (legfőbb képviselői: GEORGES DUBY, JACQUES LE GOFF, MICHEL FOUCAULT) (ERŐS 2015: 257–280).

Ezen a nyomvonalon kezdtem el én is elindulni, az érdekelt, hogy vajon a nyelvészetben mennyiben használhatók ezek a historiográfiai elgondolások. A kutatás korai szakaszában találtam meg a történeti szociolingvisztikát mint elméleti keretet, ami szintén hasonló kérdésfeltevésekkel indult, majd a későbbiekben SÁROSI ZSÓFIA munkáiból tájékozódtam a történeti szociopragmatika, azon belül is a pragmafilológia tárgykörében (2003: 434–438, 2015: 129–146). A rövid elméleti alapozás után a forrásaimat és a kutatási módszereimét kívánom ismertetni.

Az írás egy viszonylag széles spektrumú kérdéskört vizsgál, így tehát olyan szövegtörményeket kellett megtekintennem és értékelnem, amelyek a korabeli társadalmat lefedik. Tekintve, hogy egy hétköznapi nyelvhasználati formát, a káromkodást igyekszem vizsgálni ezekben az anyagokban, olyan forrásokat kellett találnom, amelyekben a köznyelvi formulák érvényesülnek, amelyekben a mindennapi nyelvhasználat tetten érhető, ráadásul a beszélt nyelvhez a legközelebb állnak, és sok idézett beszédet tartalmaznak. Ebből a megfontolásból egyértelmű volt, hogy a korabeli perek – különösképpen a boszorkányperek – jegyzőkönyveit, misszilis leveleket, hitviták, naplóbejegyzések adatait vettem alapul.

A legtöbb forrástípusnál az újonnan kiadott regesztákat, kiadásokat használtam fel. Igyekeztem úgy kiválasztani az anyagokat, hogy a hatvannégy vármegye minden területéről legyenek források, hogy ezáltal átfogóbb képet kapjak, illetve általános következtetéseket tudjak levonni. A kvantitatív szempontokon túl a források minősége – a káromkodások súlyossága, a kifejezések különlegessége – is lényeges szempont volt. Miután sikerült kiválasztanom a nagyobb mennyiségű anyagot, egy adatbázist hoztam létre, amelyben feltüntettem az adat

évszámát, a helyet, magát a káromkodást, a forrást, és az érdekesebb esetekhez megjegyzéseket is írtam. Ebben a struktúrában rögzítettem a különböző geszták adatait az adatbázisban.

Az adatokat úgy válogattam össze, hogy azok lehetőleg magyar nyelvű káromkodásokat tartalmazzanak. Természetesen jövevényszavak, szóátvételek bekerültek az adatbázisba, így a kora újkori színes kulturális és nyelvi közeg legtöbb színtere reprezentálva van. Igyekeztem függetleníteni magam korunk blaszfemikus szokásaitól, és a vizsgált időszak erkölcsi normáihoz igazodva szelektáltam a legsúlyosabbnak számító káromkodásokat.

2.1. A felhasznált források

A kora újkor valóságának egyik legfontosabb alkotóeleme – legalábbis ami a káromkodásokat illeti – a boszorkányhit, ezért ennek a forrástípusnak az áttekintésével kezdtem a kutatásom. A perekből rengeteg, több ezer oldalnyi forrásgyűjtemény, regeszta született. 1983-ban SCHRAM FERENC több kötetben közölt pereket, ebben a legtöbb vármegyére vonatkozó anyag megtalálható volt.¹ Felhasználtam továbbá SUGÁR ISTVÁN 1987-es monumentális munkáját, amely a Heves és Külső-Szolnok vármegyei eseményekkel foglalkozott. HERNER JÁNOS 1988-as könyve egy specifikusabb erdélyi boszorkánypert vizsgált meg, KISS ANDRÁS gyűjteménye (2004) pedig több terület történetét tekintette át. A soproni és kolozsvári peres anyagokat TÓTH G. PÉTER adta közre (2011, 2014), az előbbit NÉMETH ILDIKÓval közösen. A szegedi boszorkányperekre vonatkozó adatokat BRANDL GERGELY és TÓTH G. PÉTER (2016) egy monumentális monográfiában gyűjtötte össze. Az imént felsorolt kiadványok mindegyikére jellemző, hogy legfőképpen néprajzi indíttatásból, a korabeli boszorkányhit lehető legteljesebb megismerésének igényével készültek, viszont a nyelvészet számára is jól alkalmazható ez a forrástípus, hiszen az azokban megjelenő idézett beszédek, a lejegyzett káromkodások értékes vizsgálati anyagokat szolgáltathatnak. Ezentúl pedig a néprajzi és történelmi kutatások eredményei viszont jól integrálhatók a nyelvészeti szemlélet kereteibe is.

A tárgyalt időszak másik jelentős története a hitviták a katolikusok és a protestánsok között, ezért tartottam lényegesnek a vizsgálatba bevonni a kor egyik legfontosabbnak számító alakjának, Pázmány Péternek a műveit. Ezekből a vitairatokból, amelyeket Alvinczi Péter protestáns prédikátorral szemben írt, rengeteg adatot tudtam felhasználni. Sajnos ez utóbbi művei közül a jelenlegi kutatások szerint egy sem maradt fenn, azok csak Pázmány műveiből rekonstruálhatók. Ehhez a vizsgálathoz a gondolkodó két fontosabb művének (Megrostálás [1609], Öt

¹ SCHRAM munkájában azonban sok hiba volt (évszám- és helyszín-elírások stb.).

szép levél [1609, 1613]) kritikai kiadását használtam fel, ezeknek HARGITTAY EMIL volt a szerkesztője.²

A harmadik nagyobb blokk egy jóval specifikusabb forrástípus: a káromkodásgyűjtemények, rövidebb forrásközlések. Ezek esetében csupán annyi volt a dolgom, hogy önkényesen válogassak belőlük, hiszen a teljes adatközlést értelmetlen lett volna felhasználnom, mert azok a legnagyobb részben már elemezve voltak a szerzők által. Így ezek esetében csak azok az adatok kerültek be, amelyek vagy nagyon eltérnek az általam bemutatott korábbiaktól vagy éppen hasonlítanak azokra. Ezek problematikájáról is szólok majd az elemzés résznél. A legfontosabb gyűjteményeket majd egy későbbi fejezetben fogom bemutatni.

Viszonylag kiaknázatlan forrásoknak tekinthetők a magánlevelezések, misszilisek is. Igyekeztem ebből a körből olyan anyagokat összeválogatni, amelyek nemcsak nemesemberektől, hanem végvári vitézekről is fennmaradtak. Ezek közül a következőket használtam fel: Bethlen Gábor levelei, amelyek SEBESTYÉN MIHÁLY (1980) gondozásában jelentek meg, Nagyajtai Cserei Mihály História c. munkájának újrakiadását KAZINCZY GÁBOR tette meg 1852-ben, ez szintén értékes munka. Mindezekon felül GYENIS VILMOS 1979-ben közölt egy cikket Ráday Pálról, ebben szintén találtam egy káromkodást, Balassi Bálint leveleit pedig KÖSZEGHY PÉTER adta ki 2008-ban. Jobbágylevelezésekből is sikerült adatokat kinyernem, ehhez segítségül DÖMÖTÖR ADRIENNE és VARGA MÓNKA tanulmányát tekintettem át (2017: 379–383). A misszilisek sajátos formája a bajvívásra hívó levél volt. A párbajra hívás módja legtöbbször megtisztelő és tisztes hangvételű üzenetben történt, de előfordult, hogy gyalázkodó misszilisben tették meg ezt, erre két példát is hozok a dolgozatban, az egyiket egy török zászlósaga, Ibrahim intézi Pisky István tihanyi várkapitánynak 1589-ben (később: Ibra.), a másikat pedig egy 1566-os levél, amiben az új budai pasát hívja „bajra” három magyar vitéz: Thúry György, Enyingi Török Ferenc és Gyulaffy László (később: Bud. pas.).

A világhálón elérhető Történeti és magánéleti korpusz (TMK) is nagy segítség volt a számomra, itt néhány keresőszó segítségével sikerült adatokhoz jutnom, többek között Baróczy Krisztina és Károlyi Sándor levelezéseiből. Az internet segítségével sikerült hozzáférnem Horváth Mihály végvári vitéz 1663-as leveléhez (később HM.), ami talán az egyik leghosszabb magyar káromkodást is tartalmazza. Végül, de nem utolsó sorban egy KIS TAMÁS által fellelt 1777-es káromlólevelet is a felhasznált anyagok között említhetek (később KIS TAMÁS gyűjtése).

² A Megrostálás (1609) kritikai kiadása 2017-ben, az Öt szép levél (1609, 1613) 2019-ben jelent meg.

Kuruc kori népdalainkban is találkozhatunk nyelvi agresszióval, erre a legekleatásabb példa a Csínom Palkó, csínom Jankó kezdetű dal, ezentúl egy XVII. századi blaszfemikus kifejezést tartalmazó német–magyar szótárból is közlök adatot, ennek szerkesztője HALÁSZ ELŐD volt (1994: 1035). Ezeken túl egyéb forrásokat is felhasználtam, melyek listáját az irodalomjegyzékben és a mellékelt adatbázisban lehet megtalálni.

Ezekből állt tehát össze a mintegy 1580 rekordból álló adatbázisom, úgy gondolom, hogy a kora újkor nyelvi és történelmi közegét nagyjából ezek lefedik. A válogatáskor a célom az volt, hogy minél változatosabb típusokkal foglalkozzam. Mindez azonban kevés még ahhoz, hogy elkezdjük a vizsgálatot. Hiányzik még a kontextus, ami köré felépülhet és értelmet nyerhet a vizsgálódás kerete, ehhez azonban szemügyre kell venni a kor valóságát. Erre a korpuszra úgy tekintek, mint a vizsgált időszak problémáival, nehézségeivel küzdő nyelvhasználók produktumaira, akik az őket körülvevő helyzetekre reagáltak blaszfemikus kifejezésekkel. Ennek megértéséhez szükséges az interdiszciplináris keret.

3. Kultúr- és mentalitástörténeti háttér

Egy adott korszak nyelvhasználatának vizsgálatához elengedhetetlen magának a korszaknak a vizsgálata is, hiszen a tárgyalt időszak gazdasági, társadalmi és kulturális rendszerei és azok változásai nagy mértékben meghatározzák az „adatközlők” által beszélt nyelv alakulását. Számot kell vetni azokkal a tényezőkkel, hogy milyen volt a korabeli közgondolkodás és mentalitás, mikben hittek, hogyan teltek a kora újkori emberek hétköznapijai, hogyan élték az életüket, miket csináltak. Ezek a tevékenységek, ez a gondolkodásvilág feltétlenül meghatározó a nyelvhasználat szempontjából is.

Folyamatos háborúk, gazdasági recessziók, uralkodóváltások, hatalmi harcok, belső elmentések, babonák, szélsőséges éghajlati viszonyok jellemezték a vizsgált korszakban élő emberek mindennapjait, ezek nagy mértékben hatottak az általuk használt nyelvre is. Ezek közül a tényezők közül először nézzük meg a legmeghatározóbb tapasztalatot, a vallásosságot, illetve az ezzel párhuzamosan jelentkező babonásságot is.

3.1. A „félelem századai”: a félelem hatása a mindennapokra

TÓTH G. PÉTER (2020: 26) néprajzi indíttatású munkájában megállapítja, hogy a boszorkány figurája a „kétségbeesés korából” származik. Jean Delumeau francia történész szerint a XIV–XVIII. század időszakának rendezőelve a félelmek uralma, az alábbi fogalmakat használja: „a bűnösség kultúrája”, ahol a „terror nyelvezete”, „a megfélemlítés diskurzusa” és a „rettegés evangelizációja” meghatározó (i.m., 27). A korabeli ember félelme sűrű volt és bizonytalannak mondható, nemcsak egy, hanem több halál is fenyegette a kora újkorban élőket

(i. h.). Ezek mellett voltak sokkal elemibb félelmek is, például a deviáns viselkedésűektől, többek között a paráznáktól és a káromkodóktól is. A tárgyalt évszázadokban a pestistől is rettegni kellett. A XIV. században, harminc év alatt Európa lakosságának közel fele vesztette életét a pestisben vagy annak szövődményeiben (i. h.).

TÓTH G. PÉTER (i. h.) megemlíti azokat a kutatásokat, amelyek szerint a boszorkánype-rek fellendülésében az éhínség és a járványok hozták magukkal a vallási és társadalmi küzdelmeket, így a boszorkányüldözéseket is. M. ANTALÓCZY ILDIKÓ (1996: 72–73) említi Debrecenre vonatkozóan, hogy az ott tomboló 1739–1740-es járvány, majd a különböző tüzesetek (1740-es évek közepe), illetve a sáskajárás akkoriban nagy problémát jelentett. A csapásokat az uralkodó és a nép egyaránt Isten büntetésének fogta fel. A korabeli Magyarország egészére visszatekintve további jelentős gond volt, hogy egész Európában tűzifahiány tombolt, alapvető élelmiszeripari cikkekhez nehéz volt hozzájutni, ezért sok paraszt fellázadt (TÓTH G., i. m. 29).

A paraszti rétegek lázongására nemcsak emiatt kerülhetett sor, hanem a szigorú normák megszegése miatt is. Az egyetlen biztos pont, a rend a káoszban a paraszti erkölcs volt, mely a közösségi normák letéteményese volt (BALÁZS KOVÁCS 1996: 299). Ennek erejét a megszokás és a közösségi együttműködés támasztotta alá, és ez az élet minden területére kiterjedt. A mindennapok tele voltak szabályokkal, a két legfőbb fogalom a munka és a szigor volt (i. m. 300). A deviáns viselkedéstől nagyon féltek az emberek, hiszen részben ennek tulajdonították a csapásokat, ezért a káromkodást is kíméletlenül szankcionálták, ennek pedig az volt az oka, hogy rendkívül erősen hittek a szó mágikus erejében, azt gondolták, hogy a kimondott szó valóra válhat (i. m. 311).

3.2. Az egyház és az állam korabeli valósága

A rettegetések eszkalálódásában vagy éppen mérséklésében az egyháznak és az államnak lényeges szerepe volt. A tárgyalt időszakban a gonosz hatalom, a Sátán, az Ördög létező társadalmi valóság volt (KISS A. 2004: 14–15.). A boszorkányok a gonosz hatalmának megtestesülései is voltak, a boszorkányságot elkövetőket a rossz szándék vezérelte. Mellettük persze voltak jó szándékú varázslók is, a korabeli ember az adott helyzetben saját erkölcsi rendje alapján dönthette el a másik szándékát (HERNER 1988: 10). Saját véleményem szerint ez vonatkozhat a korabeli nyelvhasználatra is (de akár a mindenkorira is), hiszen a káromkodás durvaságának megítélése is ilyen erkölcsi mozzanatként értelmezhető, csupán a törvénykönyvek objektivitása adhat valamiféle tájékozódást, mércét azzal kapcsolatban, hogy mennyire volt súlyos egy kifejezés.

Az előítéleteket elősegítette az is, hogy a gonoszt, a devianciát magában hordozót ábrázolták az irodalmi alkotásokban, a prédikációk kedvelt témái közé tartozott a Sátán és a boszorkányok emlegetése (TÓTH G. 2020: 106). A hétköznapi felvilágosodást, a rettegés fokozatos megszűnését a jogakadémiák létrejötte és a közegészségügy javítása is elősegítette (i. m. 140, 169). A hagyományos világgéppel az intézkedések ellenére is nehéz volt szembe szállni (i. m. 184). Annál is inkább, mert a XVIII. század második felében jelentős belső migráció indult el legfőképpen a cigány etnikum körében, ez pedig a varázslással, lopással és gyilkossággal kapcsolatos bűneseteket szaporította meg, azaz újra megnőtt a félelem az „idegenekkel” szemben (i. m. 439).

Összegezve tehát a kora újkori ember egyik legfontosabb tapasztalata a félelem volt. Félelem a háborúktól, a belső hatalmi harcoktól, a vallási megosztottságtól, a rossz terményhozamtól, az árak magasba szökésétől, az idegenektől és ezek következményeként a közerkölcs romlásától is. Ezek voltak tehát azok a tényezők, amelyek a korabeliek társadalmi környezetére jellemzőek voltak, ezek az tendenciák motiválták a nyelvhasználókat, és hatottak arra, amit mondtak vagy éppen leírtak.

4. A középmagyar kor nyelvi, nyelvhasználati sajátosságai

Az előbbiekben bemutatott mindennapi keretek vélhetően hatással voltak a középmagyar kor nyelvének változására is. Ezt KISS JENŐ és PUSZTAI FERENC a következőképpen fogalmazták meg: „Mivel a nyelvet hordozó közösségek, társadalmak állandóan változnak, a nyelvi kifejezésbeli igények társadalmi okú folytonos módosulása szükségszerűen hozza magával a nyelvhasználat változását, amelynek viszont előbb-utóbb nyelvrendszerbeli következményei vannak. Másfelől vannak olyan nyelvi változások is, amelyek közvetlenül nem társadalmi, hanem a nyelvi rendszerben rejlő okokra (például az analógiára) vezethetők vissza. A nyelvi változások lehetőségének és kényszerének az oki keretét a mindenkori nyelvi és társadalmi feltételrendszerek adják (kettős beágyazottság). A tapasztalat azt mutatja, hogy a nyelvben az van meg, illetőleg az marad meg, amire a közösség egészének vagy valamely csoportjának szüksége van” (2005: 23–24). A társadalmi és gazdasági hatások tehát a nyelv folyamatos változásával jelentős kapcsolatban vannak. Később azt is bizonyítom, hogy a káromkodások azért maradtak meg évszázadokon keresztül a nyelvben, mert szükség volt ezekre a kifejezésekre. Miért is lehetett ezekre szükség? Azért, mert a félelem, illetve a feszültség egyik levezetési formájaként működött, működik tovább a nyelvben.³

³ Emiatt a tulajdonsága miatt pszicholingvisztikai eszközökkel is célszerű lenne megvizsgálni ezt a kérdéskört.

Visszatérve a középmagyar kor rövid leírására: A tárgyalt nyelvtörténeti korban felélénkült a magánlevelezés, a misszilisek írása. Bár az ómagyar kor végéről is maradt fenn ilyen levél, a tömegesedés a középmagyar időszakban történt meg, leginkább a XVI. század elejétől figyelhető meg a misszilisek elterjedése (i. m. 579). A magyar nyelven való írás gyakorlati jelenségnek számít, főként az íródeákok feladata volt az, hogy ezeket megírják, de voltak olyan főurak is, akik maguk írták a leveleiket, mint például Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (i. h.). Az értelmiségieknek, a főuraknak, illetve az íródeákoknak lényeges szerepe volt az írott köznyelv kialakításában, amihez hozzájárultak a kor történelmi körülményei. A lakosság a török által elfoglalt területekről az elnéptelenedett északi és keleti országrészek felé vándorolt, ami azt eredményezte, hogy a nyelvjárások közötti egymásra hatás és kiegyenlítődés érvényesült, illetve ezeken a területeken intézményesült a kulturális élet (iskolák és nyomdák) (i. h.).

A korszakban zajló levelezésről RÉVAY VALÉRIA azt állapítja meg, hogy az elhúzódozó háborúk miatt a családjuktól távol lévő férfiak írnak feleségüknek vagy fordítva, és ezek a levelek azért fontosak nyelvtörténeti szempontból, mert alkalmi rendeltetésűek, így kötetlenebbek is, ezért az élő nyelvhasználathoz nagyon közel állnak, azaz a társalgási stílus jegyei felfedezhetők benne (2014: 111–112). Az ebben az időszakban keletkezett levelek tehát az írott és a beszélt nyelvről is tanúskodnak. Ezeknek a missziliseknek sok olyan közös vonása van, amelyekből az a következtetés vonható le, hogy formálódik a köznyelv a középmagyar korban (i. m. 112). A megegyező vonások mellett azonban különbségek is vannak: ilyen a helyesírás. Eltérő gyakorlat mutatkozik a protestáns és a katolikus helyesírás között, ami változatos hatásokat mutat az íródeákok stílusára (KISS J.–PUSZTAI, i. m. 580). A két felekezet versengése tehát ezen a téren is megfigyelhető volt.

A levelezés, illetve a könyvnyomtatás fellendülése és a magyar nyelvű könyvek, írások megjelenése mellett a hungarus-tudat lett az identitásjelölő ebben a nehéz, félelmekkel teli korszakban. Ez a nemzeti identitás leginkább a nyelvhasználaton, illetve az anyanyelv gyakorlásán keresztül tárulhatott fel, és például a más nyelven beszélőket pejoratív módon kezdhették el emlegetni, lekicsinyelhették őket (SZENTGYÖRGYI 2012: 137). A nyelvi agresszió ezen a téren is kódolva volt a korabeli társadalomban.

5. Káromkodáskultúra

5.1. Szakirodalmi áttekintés

A legkorábbi káromkodással kapcsolatos adatközlések a *Magyar Nyelv* és a *Magyar Nyelvőr* c. folyóiratok korai időszakaiból származnak, köztük például a majd lentebb is idézendő KROPF LAJOS munkája (1904: 53–54). Az 1960-as évektől népszerű lett a téma, ezért az

adatközlések száma megnőtt. A sort TÖRÖK GÁBOR kezdte, aki XVII-XVIII. századi palóc szitkokat és káromkodásokat gyűjtött (1969: 86–87), egy évvel később pedig megjelent SCHRAM FERENC munkája is, mely a váci és ceglédi nyelvtörténeti adatok alapján mutatta be a helyi káromkodásokat (1970: 345–346). Kisebb kihagyások után BAKOS JÓZSEF folytatta a közléseket, aki egri adatokat hozott nyilvánosságra (1977: 119–124). Ezek a munkák nem vállalkoztak a káromkodás fogalmának meghatározására, viszont ez utóbbi már elkülönítette a szitkozódás, a káromlás, a becstelenítési formákat. Az egyik legátfogóbb, a téma kapcsán megkerülhetetlennek számító szakmunka BENKŐ LÁSZLÓ nevéhez kötődik, aki megpróbálta meghatározni a káromkodás (jelen esetben: durva szók) fogalmát, illetve azt is, hogyan jön létre egy szitkyszó, milyen környezetben lehet valamit káromkodásnak tekinteni (1980: 5–13). A következő ilyen munka CZIGÁNY LÁSZLÓ egy tanulmánya, aki egyrészt adalékokkal szolgált a káromkodás történetéhez, másrészt pedig különböző nyelvi szempontokból vizsgálta meg ezeket (1992: 3–24), később ZSUPOS ZOLTÁN adott ki egy nagy adatgyűjteményt, amely a rimaszombati régiót fedte le (1993: 457–483). GALGÓCZI LÁSZLÓ árnyalta tovább a BENKŐ által kialakított fogalmi keretet, és megvizsgálta a nyelvi agresszió diakrón formáit a magyar nyelvben (2008: 5–28).

Ezen munkákon kívül még születtek olyan dolgozatok is, amelyek a káromkodás büntetésének alakulását vizsgálták, ezekről majd egy későbbi fejezetben fogok szólni.

5.2. Definíciós lehetőségek

A káromkodás fogalmának meghatározása – mint általánosságban bármilyen jelenség definiálása – nem egységes, számos verziója született a szakirodalomban, ugyanakkor mindig egyik más aspektust emel ki. A Magyar Néprajzi Lexikon szócikke szerint a káromkodás „...felindultságot, bosszúságot, dühöt kifejező durva, átkozódó, trágár vagy a vallásos érzületet sértő kifejezés, szitok, szitkozódás.” illetve „...a káromkodásban általában egymást, egymás nemzetségét, az Isten és a szentek nevét emlegetik durva, trágár jelzők kíséretében” (Magyar Néprajzi Lex. III, 81). Ezek egy része lehet állandó szókapcsolat, másik részük – melyek véleményem szerint egyfajta kulturális, irodalmi beszédstílusként is aposztrofálhatók – a nyelvi improvizációhoz tartoznak, és ezek alakját tekintve inkább a szólásokhoz lehet kapcsolni (CZIGÁNY 1992: 4). BENKŐ LÁSZLÓ a durva szavakat tartalmuk szerint osztályozta, ez alapján különböztetett meg bántó és sértő hangulatú szavakat, és úgy gondolta, hogy ezek durvasága korlátozódhat a szónak bizonyos jelentésére vagy jelentésárnyalatára, és gyakran alkotnak szókapcsolatokat (i. m. 10). Ez utóbbi egy fontos meglátás, hiszen majd a későbbiekben látni fogunk olyan kifejezéseket, amelyek önmagukban nem lennének bántóak, durvák, ám az adott kontextusban vizsgálva feltöltődnek ilyesfajta többletjelentéssel is. BENKŐ később így folytatja: „A

durvaság már nem annyira a szónak mint lexikai elemnek jellemző jegye; sokkal inkább a felhasználásában (kommunikációban) mutatkozó expresszivitás, a mindenkori adott helyzet határozza meg a szó durvasági fokát, trágár vagy obszcén jellegét” (i. m. 11). Ez utóbbi kijelentés mintegy alátámasztja a kontextus fontosságát a vizsgált kérdéskör kapcsán.

Az ilyesfajta kifejezéseknek társadalmi funkciója is lehet, ami egyszerre kifejezheti a csoportidentitást, illetve a szolidaritást is, ezzel együtt olyan agressziót is, amelyhez nem kell fizikai erőszakhoz folyamodni, ezt nevezi a szakirodalom nyelvi agressziónak (GALGÓCZI 2008: 6).

A káromkodáskutatással foglalkozó nyelvészek több káromkodási kategóriát különböztetnek meg, úgymint:

- a.) átkok: Ezek olyan beszédformulák, amelyekkel a beszélő valakinek, valaminek vagy magának rosszat kíván, tehát egyértelműen negatív célzatúak. Az indulatnak átokban való kitörése, a káromkodás trágár vagy a vallásos érzületet sértő kifejezés, a szidalom pedig becsmélő, gyalázó szó (CZIGÁNY 1992: 4–5).
- b.) szitkok: Azok a sokszor trágár, átkozódó, szidalmazó-káromló szavak és kifejezések, amelyek indulatos beszédhelyzetben elhomályosult jelentéssel érzelemkifejező funkcióban társadalmi érvénnyel használatosak (CZIGÁNY, i. m. 4–5.; GALGÓCZI i. m. 7).
- c.) becsmélő kifejezések: A szóval való becstelenítés, mocskolódás kategóriái tartoznak ide (CZIGÁNY, i. m. 4–5).
- d.) káromlások: „Vallásos tiszteletben részesülő személyeknek vagy fogalmaknak durva, ocsmány trágár szavakkal való szidalmazása” (ÉrtSz. III, 765, idézi CZIGÁNY). Alapja az istenkáromlás, vagyis Isten mindenhatóságának kétségbe vonása.

Mint azt itt is láthatjuk, ezek a kategóriák nem túl egyértelműek, rendkívül sok az átfedés, nehéz őket ténylegesen elkülöníteni, sőt ezentúl még rengeteg alcsoportot meg lehet különböztetni egymástól. LEKNER ZSUZSA az alábbi tipológiát használja: származásgyalázások, gyalázkodások, szitkok, átkok, míveltetések, indulatszói szerepű szitokszók (1999: 23–24). Véleménye szerint a származásgyalázások a legelterjedtebb káromkodástípusok a XVII-XIX. században (i. m. 27)⁴: elsősorban az adott személy emberi származását tagadta, és leginkább ördögi vagy állati eredettel helyettesítette azt (pl. *eb ágyában született*). A gyalázkodások olyan szófordulatok, amelyek vagy egyetlen szóval kívánnak minősíteni, vagy valakinek az erkölcsi értékeit támadják (i. m. 33).

⁴ A korpuszelemzésnél látni fogjuk, hogy korábban is ezeket használták legtöbbször a nyelvhasználók.

A becsmérő kifejezések olyan gyalázkodások, amelyek csak a sértettet valamilyen tulajdonsággal ruházzák fel, ami nem ütközik az egyházi tiltásokkal, idetartoznak a *-hitű*, *-lelkű* utótaggal ellátott kifejezések is, úgymint: *hamis hitű*, *hitetlen lelkű*. A népnevet tartalmazó kifejezéseket is ehhez a kategóriához lehet sorolni (*török hitű*, *hitetlen lelkű*) (i. m. 34). LEKNER megemlíti, hogy ezek olyan hiányos mondatok, amelyekből a névszói-igei állítmány igei része hiányzik, és amelyeknek a névszói része valamilyen negatív értelmű melléknév vagy melléknévi igenév. Továbbá a jelzős alárendelő szintagmák is idetartoznak, úgymint a *vén boszorkány* vagy a *vén kurva* kifejezések is (i. m. 35).

A szitkok, átkok kategóriáját LEKNER GALGÓCZITól kölcsönzi, és a következő alcsoportokat különíti el benne: ígézzel és rontással kapcsolatos átkok, fájdalmas vagy halálos betegséget jelentő átkok, kínzással és az erőszakos halállal kapcsolatos átkok, illetve egyéb átkok (i. m. 44). A míveltetések olyan formulák, amelyek a nemi életre vonatkoznak, ezek vagy szexuális tartalmú szavak (*megdárdázták*), esetleg egyéb testi funkciókat takaró szavak (*hugyozzon által*) (i. m. 49). Kiegészítésként meg kell említeni, hogy *mível* ige is gyakran szerepel ebben a kategóriában (*miveli a fekete lelkét*) (i. h.).

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS tipológiájában is szerepel a gyalázkodás fogalma, amelyet olyan szitkoknak tekint, amelyek célzottan hagyják el a káromkodó száját (2018: 35). KERTÉSZ ÁKOS a káromkodás két különböző változatáról beszél. Az egyik ilyen a verbális agresszió, amit a fizikai agresszióval egyenértékűnek tekint, illetve annak kiegészítéseként szolgáló jelenségként is értelmezi. A másik pólusa az öncélú káromkodás, amely segítségével az ember saját bánatát, keserűségét, tehetetlenségét fojtja (2003: 119–120).

Pragmatikai szempontból MOHAY ZSUZSA a sértés fogalmát használja, amelyet kifejezetten durva, bántó szándékú, a legkülönbébb érzelmi motivációjú nyelvi jelenségnek tekint (2015: 174).

Abban a legtöbb szakirodalom egyetért (BENKŐ, i. m. 8; CZIGÁNY, i. m. 3; GALGÓCZI, i. m. 6; HEGEDŰS 2002: 211–216; LEKNER, i. m. 9, SÁROSI 2017: 122), hogy az ilyesfajta kifejezések egyértelműen a tabu megsértésére irányulnak – pont ez volt az egyik oka annak, hogy régebben igen szigorúan büntették ezek használatát – ezentúl feszültséglevezető és stresszoldó szerepe is lehet. Ez utóbbi esetén nem beszélhetünk feltétlenül arról, hogy másik ember ellen irányul, hanem akár egy adott helyzetre adott hirtelen válaszreakció is lehet.

A későbbiekben azt is látni fogjuk, hogy a káromkodás népszerűségét rengeteg tényező befolyásolja, elindulásukat sok indukáló motívummal és társadalmi okkal lehet magyarázni (GALGÓCZI, i. m. 16). Ezért tehát egyértelművé tehető, hogy nagyon lényeges a történelmi okokat is megvizsgálni ezen nyelvészeti kérdéskörben. Ez az adott kifejezések regionális

elterjedésére vonatkozólag is érdekes lehetnek, sőt előre bocsátom, lesznek olyan szófordulatok is, amelyek visszaköszönnék majd egy-egy híresebb magyar történelmi személy megnyilvánulásaiban is.

A káromkodások egy része tehát kliséhalmazként értelmezhető, azaz a már bevett szerkezetekből, stiláris egységekből dolgozik, a másik része pedig a helyzettől függően alakul ki, improvizatív jelleggel (CZIGÁNY, i. m. 24). A káromkodás nemcsak a szegények kiváltsága, és nem is csak „úri huncutság”, a legnemesebb lelkű prédikátorokra, fejedelmekre ugyanúgy jellemző, mint egy Szabolcs vármegyei parasztasszonyra.

5.3. A kora újkori káromkodások fogalmi keretei

A kora újkori Magyarország esetében a korabeli statútumok, országos törvények és a különböző ítéletek alapján az istenkáromlás volt a gyűjtőfogalom, és ebbe a tárgykörbe többféle káromkodástípus tartozott (i. m., 5–7): a leggyakoribb típus Isten nevének káromlása volt, egy ritka és kései adat a Szentháromság, Jézus és Szűz Mária káromlása is többféle formában. Ezen túl a Szentek, a keresztség, a lélek, illetve az angyalok – ez a típus közepesen számított népszerűnek, ám az 1760-as évektől egészen az 1840-es évek elejéig végig megfigyelhető – és az apostolok káromlása is használatos volt (i. m. 6). Ezentúl kiterjedhetett még a káromkodás az üdvösségre, az imádságra, a túlvilági életre, az evangéliumra és magára a templomra is (i. m. 7).

Ebből a felsorolásból egyértelműen látható az, hogy a kora újkorban legfőképpen a váláshoz és az egyházhoz kapcsolódnak ezek a kifejezések. Ez azt is jelenti egyúttal, hogy a korban uralkodó teocentrikus világkép ilyesfajta tabuit igyekeztek ledönteni ezek a káromkodások, legtöbbször valószínűleg tudat alatt is.

A kora újkori adatokat érdemes nyelvi funkciójuk alapján is csoportosítani (i. m. 16–19):

- a) Adta-teremtette: 1750: „*Atta Teremtette Boszorkánya*” (Mb. 1529–1768. I., 277).⁵
- b) Lelkeződések (A haragnak, az utálatnak a legundokabb nemeként azt tartották, ha valakinek a lelkét káromolták). Közös jellemzőjük, hogy általában a lelkeződők felebarátjuk lelkét építették be a káromkodásokba: 1631: „*beste lelek kurva leania*” (Mb. 1529–1768 I., 435).
- c) Míveltetések/mívelések (Nemi életre, cselekvésekre vonatkozó kifejezések). Ezeket rendkívül szigorúan büntették, de mégis gyakori káromkodási fajta volt a korszakban: 1773: „*mivelem a Makula nélkül való Anyádat*” (CL 1992: 501).

⁵ A példák a saját adatbázisomból valók.

- d) Káromkodások (Formailag az átokhoz hasonló vallásos érzületet sértő kifejezések több csoportja ismert: a mennykövel üttetés, a fenével etetés, rágatás, a szeméremecstelenítése, az Istennel veretés stb.): 1736: „*eredgy Isten verjen meg büntessen meg*” (Mb. 1529–1768. I., 19).
- e) Gyalázkodások (Az egyén és a közösség erkölcsét sértő kifejezésekkel a gyalázkodó valakinek a becsületét, tiszteletét igyekezett elvenni. Jóval gyakoribb az erkölcsi étellel összefüggő gyalázkodás). Legfőképpen a vallási érzületet sértik meg: 1716: „*kurva boszorkány*” (Mb. 1529–1768 I., 184).
- f) Eufemisztikus kifejezések (A szépítő fordulatokat mind a káromkodás megnevezésére, mind az összes káromkodási típusra, de különösen a legsúlyosabbnak tartott adtázásra-teremtettzés többször használták.): 1737: „*Illen amullan teremtetten* [...]” (SzBp., 344).
- g) Szidalom: Azok a szavak, kifejezések, amelyek célja-általában- a becsület megsértése, a másik ember gyalázása, becsmérlése, emberi értékeinek kisebbítése. Pejoratív jellegüknel fogva alkalmasak a beszédpart megsértésére: 1763: „[...] *Te gaz ember szolgállója vagy S. V. a nagy picásjú Feleségednek, utána mosod a pilinkát.*” (Cp. M. III., 118).

Ezek a kategóriák tapasztalataim szerint az elemzések során nagyon jól használhatók, a tárgyalt korszakunk legfőbb adatait ezek segítségével könnyen be tudjuk sorolni. És bár ezt CZIGÁNY LÁSZLÓ csupán a Zala megyei adatok csoportosítására használta, látni fogjuk, hogy az ország legtöbb területére hasonló formák jellemzők. Ezek a típusok megjelennek a levelezésekben és a különféle jegyzőkönyvekben is.

5.4. Magyar káromkodástörténet a kora újkorig

A káromkodásra véleményem szerint mint nyelvi univerzáléra tekinthetünk, azaz minden időben, minden nyelvben jelen lévő jelenség. Ennek igazolása azonban rendkívül nehéz, hiszen a nyelvek írásbeliség előtti korszakából nem állnak rendelkezésre adatok, s a későbbiekben is ritkán rögzítenek ilyen funkciójú nyelvi elemeket.

Ugyan az eredetüket és elterjedésük idejét nem tudtuk meghatározni, ám a legkorábbról fennmaradt káromkodást már tudjuk adatolni. A Dubnici–krónika (1479) egy magyar vitéz káromkodását közli: „*Wezteg kwrwanewfya zaros nemeth, iwttatok werenkewht, ma yzzywk thy wertheket*” (ZOLNAI 1894: 26). Ebből arra következtethetünk, hogy a *kurva*, a *szar* és a *szaros* kifejezéseket már a középkori magyar ember is használhatta szitokszóként, és a régiségben is használatosak voltak a ma legnépszerűbb káromkodási formulák.

Néhány esetben előfordult olyan lejegyzett eset is, amikor maga az uralkodó is káromkodhatott. Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) királyunk egy kalmárra a következőképpen káromkodott: „*Ich . . . lag dem könige an als oft und also vil ob das er zornig wart und spracher*

wolt mir min mutter serten.” (KROPF i. m. 53–54). KROPF LAJOS szerint az idézetben található *serten* ige mai megfelelője a *notzüchtigen*, melynek jelentése: ’megerőszakolni, megsérteni’. Azonban ilyen káromkodásforma nincs a németben, ezért arra a következtetésre jut, hogy a király magyarul káromkodhatott (i. h.).

A következő, még a középkorból származó nyelvemlék, amelyben durva szót, káromkodást találunk, Rotenburgi János magyar nyelvemléke, amely 1418–1422 körül keletkezett. Ez lényegében olyan szó és kifejezésjegyzék volt, amely a külföldieknek – esetleg külföldről érkező diákoknak – nyújtott segítséget a Magyar Királyságban való eligazodáshoz (HEGEDŰS, i. m. 212). Többek között az alábbi mondatok szerepelnek ebben: „*Heember hee halgass*” ’Hé, ember! Hé, hallgass!’; „*hol vret–bafnement*” ’Hol (van az) urad? – Baszni ment!’; „*Schaffarina ette hebe pyczat*” ’Schaffarina⁶, adj (te) hév/meleg picsát!’; „*ackarode fafot*” ’Akarod-e a faszt?’ „*eb anyadat*” ’eb anyádat’. (MOLNÁR–SIMON 1976: 64–66).

Az előzőhöz hasonló eset, hogy Oswald von Wolkenstein 1425-ös pozsonyi látogatása során egy utcalány szolgáltatásait szerette volna igénybe venni, azonban mielőtt ezt megtehetette volna, négy magyar rátámadt, és a „*Vieggá baniadat*” ’Fíkd ebanyádat!’ felkiáltással üzték el onnan a németet (GULYÁS, i. m. 36).

Egy másik német forrás tanúskodik az 1525 júliusában lezajlott hatvani országgyűlésről, ahol elhangzott egy Thurzó Eleknek szánt szidalom: „*Tysehath Feleschige parasna Lengel por Kurwa fy patykarusch*” ’Tizenhat feleségű, parázna, lengyel pór kurvaí patikárius!’ (GULYÁS i. m. 36).

Összességében az mondható el a középkorból fennmaradt nyelvemlékekről, lejegyzésekről, hogy a trágárnak tekinthető kifejezések használata egyáltalán nem a normasértésre, illetve nem a vallásos érzület megsértésére irányultak. Talán nem túl meglepő, hogy az egyház és Isten káromlására nem találtam adatot, ezt azzal lehet magyarázni, hogy ezekben az évszázadokban a Tízparancsolat erre vonatkozó részeit szigorúan vehették a világiak is.⁷ Arra is következtethetünk, hogy a tanultabb rétegek vagy akár maga az uralkodó is használt trágár, obszécén szavakat, kifejezéseket is, ők sem zárkóztak el ezek használatától.

5.5. A káromkodások büntetése

A káromkodások tudományos, objektív vizsgálatához egy nyelvészeti SI-mértékegységet kellett találnom. Azt, hogy melyik kifejezés súlyosabb a másiknál, a blaszfémiát szankcionáló törvényekből és a jegyzőkönyvekben leírt ítéletekből tudhatjuk, sőt ezekből még az is

⁶ A prostituáltakat hívták így a középkorban.

⁷ Minden további nélkül elképzelhető az, hogy voltak olyanok, akik használtak ilyen kifejezéseket, de írásban nem maradt fenn.

kiderül, hogy a trágárságnak és a nyelvi agresszióknak különböző nemei is kialakultak. Ezek megismeréséhez számot kell vetnünk azzal, hogy milyen büntetést kaptak a káromkodók.

A keresztény ideológia a feudális állam egyik alapköve volt, és Werbőczy István is az isteni törvények elsőlegességét hangsúlyozza a Hármaskönyvében (M. ANTALÓCZY, i. m. 67). Éppen emiatt azért minősülhetett büntettnak a káromkodás, mert a fennálló vallásos világnézetet sértették meg vele az adott személyek. A büntetések szigorúsága pedig egyértelműen nem a káromkodásban szereplő obszcenitás mértékétől függött, hanem attól, hogy az obszcenitással kifejezett állítás istenkáromlás volt-e, amennyiben igen, akkor súlyosabb szankciókat róttak az elkövetőre (GALGÓCZI, i. m. 17).

Az egyik legszigorúbban büntetett káromkodásfajta a gyalázkodás volt, melynek egyik legnagyobb csoportja az adta-teremtettetés, ami kétségbe vonta Isten mindenhatóságát. Sőt az olyan kifejezések, mint az *ebadta*, *ördögadta*, *ördögteremtette* egyenesen azt jelentik, hogy a gyalázkodást elszenvedőket nem az Úr, hanem maga az Ördög teremtette (GALGÓCZI, i. m. 19). A Magyar Királyság első olyan törvénye, amely meghatározta a káromkodás büntetését, az I. Ferdinánd király által elfogadott 1563. évi 42. törvénycikk volt. Ebben egy bibliai példát hoznak, Selomi történetét, akit káromlásai miatt megköveztek. A törvény tartalmazta azt is, hogy akik elmulasztják a káromkodók bejelentését, azt pénzbírsággal büntessék (M. ANTALÓCZY, i. m. 68). Lényegében ezzel támasztják alá a vallásos világkép védelmét. A folyamatos háborús helyzetben fontos volt, hogy a katonák fegyelmezettek legyenek, ezért a katonai szabályzatok kibocsátói jobban figyeltek a szitkozódások visszaszorítására, hiszen a „vitézek”, katonaviselt emberek igencsak fantáziadúsan tudtak káromkodni (MEZEY, i. m. 58).⁸

I. Apafi Mihály (1661–1690) 1669-ben törvénykezik a káromlók szitkozódásáról, mégpedig úgy, hogy a nem nemest bíróság elé kell állítani az elkövetés helyén, és a szitkozódás mértékéhez kell szabni a kiszabandó büntetést, a nemeseket pedig a lakhelyüknek megfelelő illetékes vezetőnek kell kérdőre vonni, és jobbágy nem tanúskodhat a nemes ellen (i. h.). Ebből az látszik, hogy a nemeseket enyhébben büntették, mint a jobbágyokat, ez utóbbiak esetében egy – mai terminussal élve – rögtön ítélő bíróság szabta ki a szankciót. Többször hangsúlyozzák III. Ferdinánd (1637–1657) 1656-os Praxis Criminalisának fontos szerepét, ugyanis ezen dokumentumban egyértelműen utalás történik az isteni világrend káromkodók általi megsértéséről. A Praxis már külön tárgyalja a káromkodás egyszeri és többszöri elkövetését is. Az először káromkodókat bírsággal vagy a súlyosabb eseteket tekintve botütéssel illetik, a visszaesőkre pedig válogatott kínzásokkal nehezített halálbüntetést mérnek (i. m. 69–70). Debrecen

⁸ A későbbiekben egy konkrét példát is fogunk látni arra, hogy a végvári vitézek milyen színes eszközökkel tudták szidni a másikat (erre ld.: Horváth Mihály 1663-as levele).

városában pedig az 1635–ös Carpszov-féle szász törvénykönyv I. kötetének 45. tételét használták ezekben az esetekben, amely szintén halállal bünteti a súlyos istenkáromlást (i. m. 70).

II. Rákóczi Ferenc (1704–1711) 1703-ban rendelkezett a kérdéskörrel: akik más keresztényeket szidnak, csúfot üznek belőlük, megbotránkoztatónan viselkednek, Isten nevét, a Szent Lelket, a Szentháromságot, annak hatalmát, mivoltát és a szentek szent tulajdonságait kétségbe vonják, Szűz Máriát és az angyalokat bármilyen mocskos szavakkal szidják (*eb, kutya, ördög, kő, mennykő* stb.), azok bűnösnek minősülnek. (MEZEY, i. m. 59). A blaszfémiával kapcsolatos királyi rendelkezések, az ún. normálék 1724 és 1780 között 6 istenkáromlással összefüggő rendeletet tartalmaztak, Mária Terézia (1740–1780) a vallásos világkép értelmében a káromkodás bűncselekményét kiirtandó bűncselekménynek tartotta (M. ANTALÓCZY, i. m. 70).

A felsorolásból az látszik, hogy a szigorú törvények ellenére nem lehetett már kordában tartani a káromkodások terjedését és lehorgonyzását a magyar társadalomban. Ez alátámasztja azt, hogy ez a nyelvi jelenség valójában nyelvi univerzálé, és törvényekkel, rendeletekkel nem lehet megszüntetni, legfeljebb csak szabályozni. Természetesen ezek a rendelkezések azt is mutatják, hogy nemcsak az alsóbb rétegekből származók privilégiuma volt a káromkodás, hanem a nemesség is gyakorta használta ezt a nyelvi eszközt, vagy az olyan népelemek is, mint például a hajdúk (ld.: Bocskai rendtartása), tehát lényegében az egész társadalom káromkodott. A büntetések mértéke viszont rangtól függően más volt, a magasabb osztályba tartozókat enyhébben büntették, gyakran csak pénzbírsággal, a jobbágyságot ellenben botozással, legvégső esetben halállal.

II. József (1780–1790) időszakától már enyhültek ezek az intézkedések, sőt ekkor már inkább egyfajta polgári vétségnek vagy modortalanságnak tekintették a káromkodást. Az is segíthette a káromkodások fennmaradását, hogy a korban fontos szerepe volt a kereskedelemnek, és az országos városokra rengeteg kereskedő és etnikum érkezett, így tulajdonképpen felpezsdülhetett a városi élet: kurtizánok, csavargók, koldusok, tolvajok is érkeztek a Királyság területeire (i. m. 75), ezzel együtt azok a beszédhelyzetek is, amikor ezeket a nyelvi elemeket használták.

6. A szövegtörzsek elemzése és értékelése

Az előbbieken megismertük a tárgyalt korszak főbb eseményeit, a kulturális és társadalmi hátteret, illetve azt, hogy milyen főbb káromkodási típusok jellemezték a kora újkor ember szóhasználatát, milyen témákban jelentek meg ezek a kifejezések, ezzel együtt azt is, hogy hogyan alakult ezeknek a büntetése. Láthattuk, hogy a társadalmi rétegek között volt különbség a szankcionálás mértékében. A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogy a vizsgált

forrásokban fellelhető-e azonosság vagy eltérés a nemes és jobbágy, gazdag és szegény káromkodási frazeológiájában, illetve azt, hogy melyek voltak a kedvelt szófordulatok, kifejezések.

6.1 A legkedveltebb káromkodások, legtöbbször használt kifejezések, témák

6.1.2 Szexualitásra utaló kifejezések

Az 1580 rekordból álló adatbázisból kitűnik, hogy a leggyakoribb káromkodásnak a *kurva* kifejezés, illetve ennek variációi tekinthetők, mintegy 480 körüli rekordszámban fedezhetjük fel ezt a becsmérlési típust. Véleményem szerint azért is lehetett ilyen népszerű ez a lexéma, mert viszonylag régtől fogva használt káromkodás lehetett, az Etimológiai szótár 1405-re teszi első írásos felbukkanását (Zaicz 2006: 417), 'prostituált, kéjő' jelentésben használják, használták. A szónak szinonim változatai is megtalálhatók a korpuszban, úgymint: *szajha*, *ringyó*, *lotyó*, *safarina*. Ezekre néhány példa: 1744: „*te Borbél Szajha csak te reád haragszom*” (CL 1992: 52); 1754: „*no várjon az a szajha*” (Mb. 1529–1768 I., 482); 1771: „*Most is, mikor a katonák itten voltak, sokáig tartott égy ringyót, melyet éjjel-nappal dongták a katonák*” (Bosz., kuruzsl., par., 195); 1740: „*miért nyelvellesz te lotyó* (Mb. 1529–1768 II); 1609: *am bár bokrostul tarcsa a safarinákat* (PP. öt. lev). A szó néhány esetben foglalkozást is jelöl: 1732: „*az Incta Ászszony maga lakó Házat bordély háznak tartotta ott Kurvákat tartott és magais mind peniglen azon személyek külön külön Szemelyekkel Kurvátkodtanak diversis vicibus Temporibus et locis Csokolodtanak és minden utállatosságokat Cselekedtenek*” (Erd. Szt., 669). Ez utóbbi adatból az látszik, hogy a *kurvátkodás*, a *kurvaság* erkölcstelen munkának számított, véleményem szerint ezért is alakulhatott káromkodássá, mert a *kurvá*-nak mondott személyt megbélyegezték, tevékenysége deviáns viselkedésnek számított, ugyanis összefüggött a szexualitással, az pedig tabu volt a korban.

A nemi aktus azért lehetett került téma, mert a coitussal az ember is teremtvé válik Istenhez hasonlóan, ezért az együttlétet kifejező szavak magasztos szférába kerülhetnek (HEGEDŰS 2002: 213). Kurva volt az, aki paráználkodott, azaz megsértette a tízparancsolat idevonatkozó tiltását, tehát a vallásos érzületet sértette meg. A szexualitás szavai tehát a bordélyházak és a magánszféra elemei voltak, ezért a testi és nyelvi tabuk nyilvánosság előtt történő megsértése devianciának számított. HEGEDŰS ATTILA megemlíti azt is, hogy ezeket a tiltásokat olyan esetekben is megszeghetik, amikor a nyelvhasználó erős felindultságban van, s ezért elfeledkezik erről (i. h.), erre két példa: 1763: „*várj te kurva, Tolvaj kutya [...]*” (Cp. M. III., 119); 1781: „*[...] azért hogy az az kurva Danyiné anya szült meztelen fürdőben ült, az ölében, és úgy paráználkodtak [...]*” (Cp. M. III, 128). A dühöt az első esetben a *várj* szó mutatja, ami a korban indulatszó lehetett, hiszen több káromkodás előtt megtalálható, mintegy 15 rekord esetében.

Az aktus valamilyen formában történő leírására egyébként az adatbázisban 198 rekordot találhatunk, az ezzel összefüggő erkölcsösséget megkérdőjelező szavakat (*kurva*⁹, *lator* stb.) is nagy arányban. Az együttlétre utaló szavak igen változatosak, igazolják HEGEDŰS ATTILA azon állítását, hogy ezek a kifejezések önmagukban nem, hanem a szituációban, a kontextusban, illetve a szándék leírásának függvényében kapják meg az erotikus töltésüket. Ezek kötődnek az adott élethelyzethez, így tehát létrejöttükben hasonlóak az indulatszavakhoz, hiszen szóteremtéssel keletkeznek, és az aktuális élet- és beszédhelyzet váltja ki, a kontextus erőteljesen meghatározó (HEGEDŰS, i. m. 2014)¹⁰. A korpuszban az alábbi kifejezések szerepelnek: *éli, dárdáz, fertelmeskedik, szuszog, körmölik* stb. Ezekre néhány példa: 1591: „*elte tenkeinet*” (Mb. 1529–1768 I., 42); 1648: „*Kutasi István Eözvegységében ki vonta az Szabó Pálné valagábúl az monyát, és ő mindgiárt az övét tötte bele, és ugy dárdázták meg Szabó Pálnét*” (Mb. 1529–1768 I., 134); 1648: „*Aztis látta hogy Szabó Pálné Kádas Jánossal edgiüt szuszogtak az setet pitvarban*” (Mb. 1529–1768 I. 135); 1771: „*De eb adja a kést sem neki, sem óbsteremnek, mégsem veszem el, mert noha hozzám adta volt magát, eleget basztam, de látom mások is körmölik elegen, azért nékem nem kell*” (Bosz., kuruzsl., par., 199) ; 1781: „*Te semmire való mit haragszol reám, talám azért az Lator Parázna Tökös Fiadért, mi haszna haragszol mert láttam hogy a Fiad fertelmeskedett Danyinéval [...]*” (Cp. M. III., 129). A két 1648-as adat azért érdekes, mert a *dárdázás* esetében konkrétan le van írva az aktus, a *szuszogás* kifejezés pedig erőteljesen eufemizált kifejezés, azaz egymás mellett élhettek ezek a formulák. Olyan esettel is találkozhatunk, amikor az adott szó jelentését magyarázzák egy eufemizmussal: 1728: „*Azután bagzott véle <szerezmeskedett>*” (SzBp., 142). A példázott esetekből, szavakból az látszik, hogy hasonlóságon alapulnak, vagy a férfi nemiszervre utalnak, vagy az aktus bizonyos elemeire.

A szexualitás kifejezésére nagyon népszerű még a *baszik* ige, és annak németből átvett *fikja, fékálódik* formái, ezek összesen 198 rekordban jelennek meg. Ezekre példák: 1614: „*[...] azt mondotta neki az fejedelem: Zemere bestye lélek kurva, hogy nem baszod meg az nénémet, én egy éjjel háromszor basztam meg s lád mennyi aranyat ada énnekem*” (Bosz., kuruzsl., par., 117); 1771: „*Nem veszem, baszam teremtettem kurváját, hiszen nékem ezüstös kést is csináltatott, hogy ádnám az óbsteremnek, engedné meg, hogy venném el*” (Bosz., kuruzsl., par., 199); 1755: „*baszom a huncut lelkedet*” (Göm. I., 100); 1787: „*Bassza Fikja teremteteteivel születését Biróságát halálát Máriáját Istenét, sott Istennek, Máriának Teremtőit arra mondván a Biro ne káromkodjál Kaposban küldelek, akor Kapos Várnak a lölkét, és teremtetését Fikván, azt is hozzá*

⁹ A TESz. szócikke szerint a *kurva* szó csupán 1405-től adatolható, tehát nem egy ősi kifejezés, mégis igen népszerű lett a középkortól kezdve, és a jelentése 'szajha, prostituált' formában adható vissza (TESz., 683). Az adatbázis azt mutatja, hogy ebben az értelemben használták a legtöbbször.

¹⁰ Valójában ez nem tekinthető a klasszikus értelemben vett szóteremtésnek.

adván, vagy engem Kapos vagy én Kapost meg baszom mast, tudom ha oda kerülök Esztendeig meg ülöm, de semmi az ne filly Pitsa meg basz a Katona [...]” (Cp. M. III, 168). A *baszik* szó a legtöbb esetben frazeológiai egységekben szerepel, ahogy a fentebbi adatok alapján látszik (pl.: *baszom a huncut lelkedet, baszom teremtetted kurváját, fíkjá teremtetteddel*), ez LEKNER ZSUZSA kutatásaival megegyező eredményt mutat, ő a míveltetések kategóriájába sorolja ezeket a kifejezéseket (1999: 49). Ezeknek a szavaknak a használata szintén a határ- és erkölcsi normasértés, illetve a deviancia, a deviáns viselkedés megnyilvánulásai, emiatt tekinthetők sértőnek.

A nemi élettel összefüggésben lévő nemiszervek és testrészek nevei is adatolhatók, bár ezek kisebb számban: a férfi hímtagot jelentő *fasz* vagy ennek variációi 20 rekordot, a *picsa* kifejezés 46 rekordot, a *pina* szó csupán 2 rekordot tett ki. Ezek a kifejezések a LEKNER-féle kategóriarendszerben szintén a míveltetésekhez tartoznak (i. m. 49). Néhány példa: 1763: „*Miért hivod haza S. V. te kurva, lontsos, tolvaj, minden nemzettséged tolvaj volt varásló S. V. vesse neked az apád a' véres faszát! a' mellyre osztán mondotta Vadásziné, hogy néki az apját az hóhér a' mint megbélyegezte, úgy őtet is tsapná ki, egyebet pedig nem szólott [...]*” (Cp. M. III., 116); 1713: „*(:venia sit scripto verbo:) az Fasz meresztő Fű*”; 1715: „*habatty pinám s fel Czizmám s azzal tanczollyan*” (Mb. 1529–1768 I.); 1722: „*hejj Ersók Gazd Asszony be jo Pinája vagyon Sárának Páczai Ferenczenek*” (Mb. 1529–1768 I., 99); 1763: „*[...] Te gaz ember szolgállója vagy S. V. a nagy picsájú Feleségednek, utána mosod a pilinkát.*” (Cp. M. III., 118); 1592: „*Az te anyád, úgymond, az az nagy farú, nagy fenekű, bűvös-bávos boszorkány kurva, az ki az ördögöket vendéggé hitta!*” (Kol. Bosz. per., 180). A férfi nemiszerv kifejezése a legkülönbözőbb szituációkban jelenik meg, a második adatban például növénynévként szerepel. A szabadkozási formulából (*venia sit scripto verbo*) arra lehet következtetni, hogy nem ez lehetett a hivatalos neve, hanem a nép használta így annak élettani hatásai miatt. A *pina* szó egyik előfordulása egy varázslási formula része volt, a *habatty* valamiféle indulat- vagy varázsszó lehetett, az adatbázisban csupán ez az egyszeri előfordulása, a másik adat pedig szintén egy normasértő kijelentés. A *picsa* általában minőségjelzős szintagmatikus szerkezetek alaptagjaként fordul elő, funkcióját tekintve a míveltetést elszenvető kinézetének arculatsértésére, megsértésére használták.

A férfiakat sem kerülte el az erkölcsi megbélyegzés, a szexuális kicsapongásaikra vonatkozó sértési, megbélyegző, esetlegesen míveltetési szóként a *lator* kifejezést használták, az adatbázisban 44 példa található rá. Valószínűleg azért ennyire ritka, mert a férfiak esetében kevésbé számított megvetett dolognak, ha nyilvánosan bordélyházba jártak, vagy házasságon kívül létesítettek nemi aktust egy másik nővel, így maga a *lator* nem volt annyira súlyos

káromkodás. Néhány példa: 1781: „[...] miért jöttél te ide az én Urammal te nagy lator és parászna akasztó fára való és hóhér kezeibe való nagy hunczvut” (Cp. M. III., 128); 1591: „menj latorsag ez eg heliel talaltatot” (Mb. 1529–1768 I., 43); 1609: „nem valami lator eletű, faytalan, reszeghesec” (PP. Öt. lev., 93). A legnormasértőbbnek talán az első esetben érződik, amikor más deviáns viselkedést kifejező, tabudöntő szó társaságában található meg. Az utolsó adatból az látszik, hogy maga Pázmány Péter is használta az Öt szép levél c. írásában.

6. 1.3 A korabeli hitvilágra utaló kifejezések (*kutya, eb, boszorkány*)

A második leggyakoribb kifejezés a *kutya, eb* és ezek változatai, ezek 253 adatban olvashatók. A ma felől nézve érthetetlennek tűnik, hogy ez az állatnév miért szerepel háromkodásokban, illetve az is, hogy miért ilyen gyakori a használata. Ennek megértéséhez az etimológia és a néphit adhat választ. A *kutya* elsőként 1511-ből adatható ’hitvány ember’ jelentésben, ami a ’csípős, szemtelen, hízalgó, piszkos ember’ jelentésű latin *canis* szóra vezethető vissza. A német *Hund* mondható emberre is, ’dög, állat’ értelemben, az orosz *кобака* ’kutya: gonosz, kegyetlen, romlott’ értelmet is kaphat (TESz., 686–687). HORPÁCSI ILLÉS (idézi: RÁCZ ENDRE 1972: 81) a fentebbi állatnévhez mitologikus népszokást társít, mely szerint az ördög kutya képében rejtőzik, akit áldozások idején ártalmatlanná akartak tenni, hogy ne akadályozhassa meg a jókívánságok megfogalmazását, teljesítését. RÁCZ ENDRE nem tartja meggyőzőnek ezt a magyarázatot (i. m. 82). Megemlíti, hogy a kifejezés lebecsülő, becsmérlő értelmű használata legtöbbször szókapcsolatokban, szólásokban, közmondásokban fordul elő, úgymint: *irigy kutya, gyáva kutya, kutya-teremtette* stb.(i. h.). Megemlíti továbbá, hogy a török hódoltság időszakában, illetve a kuruc korban elszaporodtak a kóbor kutyák, akik rengeteg kárt okoztak az ország lakosságának, másrészt elterjedt az a hiedelem is, hogy az ördög kutya képében szokott megjelenni, emellett érdemes megfigyelni azt is, hogy a legtöbb háziállat nevét nyelvünk szitokszóként használja (i. h.). Ez utóbbi megállapítás saját adatbázissal is jól igazolható, hiszen a *disznó* 41, a *tehén* például 11 adatban megtalálható pejoratív értelemben, ezekre példa: 1756: „no disznó lánczos teremtetted Tolvajá fogsz” (Mb. 1529–1768 II., 687); 1752: „Nó nem köllök én vén disznó” (Mb. 1529–1768 II., 730); 1777: „Vesztett tehén volt az is, aki ellett” (KIS TAMÁS gyűjtése).

Visszatérve a *kutya* etimológiájához, SZABÓ ERNŐ megjegyzi, hogy ez az állat tekinthető a legmeghunyáskodóbbnak, legalázatosabbnak, ezért a legmegvetettebb is, hiszen aljasan hízeleg, amely tulajdonság rokonítható az alattomos emberekkel (1894: 63), azaz itt is hasonlóságon alapuló kapcsolat figyelhető meg. Néhány példa a használatára: 1669: „Szilag’inenak mondotta a többi hiszem kutya te magad etted meg a magad leányát” (Mb. 1529–1786 I., 47);

1784: „[...] *Kuttya Portiot kapsz arra való nézve ell szőktem*” (Cp. M. III., 161). A második esetben a szó jelentése kb. így adható vissza ’semmi’. Ez a jelentésmódosulás megfigyelhető a gyógyítási formulákban is: 1730: „*Eb gongya kuttya gongya van a Labodnak*” (Mb. 1529–1768 I., 235); 1740: „*Ebszar, kutyaszar semmi biz ez*” (Mb. 1529–1768 I.); 1721: „*S.V. ebszar sem lesz a kezinek kiennék meg gyógyul*” (Mb. 1529–1768 I.). ILYEFALVI EMESE (2014: 414) a ráolvasási, gyógyítási formuláknak három csoportját különbözteti meg: 1. amikor csupán a betegség letagadása történik meg (*semmi gondja nem lesz*), 2. csak az ürüléket megnevező formulák: (*ebszar, kutyaszar*), 3. ezek kombinációja (*ebszar, kutyaszar, semmi gondja nem lesz*).

A korabeli hitvilág szerint amennyiben letagadjuk a betegséget, nem veszünk róla tudomást, akkor az a betegség megszűnik, a trágársággal való gyógyítás pedig ezt nyomatékosította (i. m. 420). Különösen fontos volt ez a hiedelem a betegségek és az orvosoktól való páni félelem időszakában. Az emberek kuruzslóktól, önkéntes gyógyítóktól, sarlatánoktól kértek segítséget, amennyiben betegek voltak. Ha nem sikerült egészséggé tenni az illetőt, akkor megvádolták, de egy rivális gyógyító is perbe foghatta, hogy ne legyen konkurenciája (KLANICZAY 2011: 698). Ezekben az esetekben gyakran a megbélyegzés eszközhöz nyúlnak, boszorkánynak és más erkölcsileg megkérdőjelezhető személynek mondták a másikat: 1720: „*Te Bárkányiné nagyobb Boszorkány vagy te mint én. Te Lélek kurva*” (Hev. Küls., 88); 1717: „*Galgóczy Istvánné pofonn verte ezt mondván, miért beszélled aszt kutya. Ezen fatens ez okokból tudgya ezeknek az Aszszonyoknak nyilván való boszorkányságokat*” (Mb. 1529–1768 II., 307).

A második példamondatból az figyelhető meg, hogy a fizikai és nyelvi agresszió együttes ténye igazolja a boszorkányságot. A másik igazolási lehetőség pedig az, hogy a boszorkányok a káromkodás mellett más vallási és nyelvi tabukat is megsértenek, megtagadják szóban az Istent (HERNER, i. m. 9), ezt az állítást az adatbázis alábbi eleme támasztja alá: 1728: „*Isten minden szentségét örök elátkozással megtagadta, és mint boszorkány a buja fajtalanság legistentelenebb bűnét gyakorolta az ördöggel*” (SzBp., 263). Az ördöggel való közösülés, szexuális együttlét részletes elmondása, leírása, bevallása is átlépte a tabukat, ez a fizikai és nyelvi cselekvés egyaránt igazolta a boszorkányság vádját: 1728: „*Számtalanszor bagzott, és közösködött az ördöggel, valamikor akarta*” (SzBp., 115). Ezekben az esetekben megint visszatérünk a kiindulóponthoz, a nemi aktusokkal kapcsolatos megnyilvánulások, beszédaktusok megbélyegzett, tilalmi szerepéhez. Ha valaki nyíltan közösül valakivel, netalántán magával az ördöggel, akkor az nem csupán boszorkány, hanem kurva is, ezért a korpuszban sokszor szerepelnek olyan szintagmatikus elemek, amelyek összekapcsolják a két szót, és szinte frazeológiai egységgé válnak, erre példák: 1538: „*Neste boszorkány kurva, nám eléggé trombitáltattad immár tehenemet, ereszd haza boszorkány kurva!*” (Kol. Bosz.per., 129); 1592: „*„Az te anyád,*

úgymond, az az nagy farú, nagy fenekű, bűvös-bávos boszorkány kurva, az ki az ördögöket vendéggé hitta!” (Kol. Bosz.per., 180).

6.1.3. A korabeli vallásosságra utaló szavak, kifejezések

A káromkodások legalapvetőbb funkciója, jellegzetessége, a norma- és tabusértés, a kora újkorban pedig a vallás és Isten volt az, ami a legmeghatározóbb volt a gondolkodásban, ezzel együtt a viselkedési „etikettek” meghatározásában. Ha valaki ilyen kifejezéseket használva káromkodott, szitkozódott, netalántán átkozódott, a legsúlyosabb vétket követte el, legalábbis, ahogyan a büntetések mértékéből látható (ld. A káromkodások büntetése c. fejezet).

A legtöbb esetben a frazeológiai egységgé vált *adta-teremtette* vagy a hasonló jelentésű eufemizált változatai (*ilyenamolyan-teremtette*, *ebadta-teremtette* stb.) volt a legnépszerűbb kifejezés, 281 rekord tanúskodik erről. Néhány példa ehhez: 1730: „*várgy ördögh atta teremtette, mindenedbül ki fosztlak s mégh az életedbülis*” (Mb. 1529–1768 II., 46); 1746: „*no ilyen amollyan atta teremtette rutul szitkozodván*” (Mb. 1529–1768 II., 621); 1747: „*nagy káromkodással mondotta a kanász atta illen teremtette ha sörtéseimet le vágnád, én megh magodat vágnálak le*” (Mb. 1529–1768 II., 730); 1747: „*atta teremtette fattya megh lölek mégh ma*” (CL 1992, 26); 1756: „*no disznó lánczos teremtette Tolvajá fogsz*” (Mb. 1529–1768 II., 687). Az *adta-teremtette* a származásgyalázások kategóriájába tartozó kifejezés, mely a szidalmazott emberi származását tagadta, és ördögi vagy állati eredettel helyettesítette ezt, így tehát közvetett módon Isten mindenhatóságát kérdőjelezte meg (LEKNER, i. m. 27; GALGÓCZI 2008: 19–20). LEKNER ZSUZSA (i. h.) megemlíti, hogy az *adta-teremtette* jelentését tekintve a boszorkányhittel van kapcsolatban, hiszen a boszorkányok állattá tudnak változni, és úgy bántják az embereket, legtöbbször kutyává változnak, ezért mondják őket ebeknek (ld. korábban a *kutya* szó és a boszorkányság kapcsolata). Az állandósult szókapcsolat normasértő funkciója valójában akkor látszik igazán, amikor valamilyen pejoratív értelemben használt kifejezéssel áll együtt (pl. *ebadta-teremtette*, *disznó-láncosteremtette*, *ördögadta-teremtette*), ilyenkor alantasnak számító állatok neveivel, illetve a Sátánnal közösen szerepel. LEKNER tesz arról is említést, hogy ZILAHÍ LAJOS véleménye szerint az *adtateremtette* alak elterjedéséhez a jegyzőkönyvezés elterjedése járult hozzá (i. m. 28). Már az 1500-as évektől vannak eufemizált változatai ennek, kérdéses, hogy a jegyzőkönyvező intenciója volt ez, vagy az adott szituációban a nyelvhasználó használta így a kifejezéseket (GALGÓCZI, i. m. 22), a legtöbb esetben az *esse*, *eszez* ’ez és ez’ szócskát használták (i. h.).

Erre néhány példa: 1612/1613: „*megh lattiák az Eszez kurva fiak, hogi az kik engemet abban az rász hírben kevertenek megh keresem őket erette*” (Erd. Szt., 667); 1584: „*Helfer*

Mihalj vallia, Balassy Gergelteòl Az wsteok vonaskort ilyen zitkot hallottam Nemet Menyhartra, Ah essez Kurwafy hazadatis el Árultad” (Erd. Szt., 667); 1584: „Hallottam ezt Zaiabol Danch Leórincznek hogy zemebe monda ezeket viczey Andrasnak, The vgmond. Essez lelek Curwa Eb, Rut eb...emberb vagiok minden Nemzetednelis Rut eb” (Erd. Szt., 665). Véleményem szerint igaza van GALGÓCZInak abban, hogy ezek helyettesítő formulák, úgy gondolom, hogy az *adta-teremtette* valamely formáját eufemizálja, rokonítható az *ilyenolyan-teremtette* kifejezéssel. Mindez legfőképpen az az utolsó adatnál látható nagyon jól az *essez lelek Curwa* szintagma és frazeológiai egység esetében. Ez alapvetően lelkeződési formula, de ha feltételezzük, hogy a *lélek* előtti ’ez és ez’ mondjuk *ebadta, ördögadta* stb. frazémákat helyettesít, akkor igazolható az állítás, például ebben az esetben: 1666: „Aha hamis lelkü kuttia hitü eb hitü Tolvay Gyilkos lelek ette lelek kurva Aszszony fia” (Mb. 1529–1768. I., 136).

A vallásosság, az egyházi világkép és erkölcsi normák határátlépését Isten nevének pejoratív kontextusú emlegetése vagy egyáltalán a beszédbe való beleépítése is igen súlyos tabudöntés volt. Az adatsorban mindössze 83 rekordnyi káromkodás tartalmazza ezt a kifejezést. A legtöbb esetben a Mindenható megtagadása a lényeges, vagy az Ördög mellett való kiállás, őt helyettesítve Megváltóként. Ezek a szituációk gyakran összefüggésben vannak a korábban tárgyalt boszorkányhittel és megbélyegzéssel is: 1728: „„Fiú, de nem fiú, atya, de nem atya <sz[ent] lélek de nem sz[ent] lélek>, Isten de nem Isten!” Megtagadott az Istent, tellyes sz[ent]háromságot, boldogságos szüzet, angyalokat, martyrokat.” (SzBp., 116); 1728: „[...] Megtagadta az Istent, a szenteket is hátra hadta szegényeket. Boldogasszonyt is megtagadta” (SzBp., 130); 1728: „[...]megtagadta az Istent, és szenteket [...]” (SzBp., 141); 1728: „Isten minden szentségét örök elátkozással megtagadta, és mint boszorkány a buja fajtalanság legistentelenebb bűnét gyakorolta az ördöggel” (SzBp., 263). Az első két adat esetében nemcsak a transzcendenstagadás, hanem a keresztény hitvilággal kapcsolatos személyek, jelenségek is megjelennek, lényegében egy inverz Hiszekegyről van szó, ami önmagában is rendkívül nagy blaszfémianak számít, mindegyik az istenkáromlás kategóriájába tartozik. A harmadik esetben az Ördög szó figyelhető meg, Isten ellentéte, minden rosszat hozzá és követőihez tulajdonítottak.

A Megváltó emlegetésén túl tehát a Sátán és az Ördög is népszerű fordulat, sőt még gyakoribb is a használata, mintegy 155 rekord tanúskodik erről. Bizonyos esetekben magára az emberre használják a kifejezést: 1728: „Rosz ördög vagy te, mert te reád min[en] ember kiált!” (SzBp., 88), átokformulában: 1572: „Eördög Marya megh aszth akhy effélére ilyen wak Embberth hoz” (Hev. Küls., 234); frazeológiai egységben, lelkeződési formulákban: 1666: „Eördög attá lelkeő” (234), melléknévi alakban: 1663: „te pogány ördögös” (HM: 1) is szerepel.

Minden esetben fontos normasértő funkcióval rendelkezik, ami gyakran az Istentagadás, az Úr mindenhatóságának, egyedüliségének, tökéletességének megkérdőjelezését fejezik ki a legtöbb esetben, jelentésében pedig mindig a gonoszságra, erkölcstelenségre utal.

A zsidó-keresztény hitvilág elemei is megtalálhatók tehát a káromkodások között, ezek leginkább káromlásoknak tekinthetők. Idetartozik a szentek, Szűz Mária, az angyalok, a Szent-háromság, Jézus vagy éppen a pápa emlegetése is: 1590: „*Hogy az Pribék hazanal megiek vala, szidgia vala az kerezteseket á kirie Elejsomos bestie kwrwak kwrwaaniatok (valaga)*” (Erd. Szt., 666); 1590: „*hallam azt hogy szidgia vala az kerezteseket á este lelek papas kereztes kwrwak*” (Erd. Szt., 665). Bizonyos esetekben a másik fél vallását, hitét is szidják¹¹: „*baszom a Papista Lelkedet, Tarisznya vallású Pápista Kutya*” (Göm., I., 126); 1609: „*Luther szazloia alat valo ragadozo farkasoc*” (PP. Öt. lev., 122). Egy esetben a zsidó és keresztény kultúrkörhöz kapcsolódó Gyehenna is szerepel: 1730: „*Az I[ste]n meg ne mencse ezen világon az tűztül, az más világon az örök gehenna tüzétől, aki lángban[?] is annyira felkoncolt.*” (SzBp., 285). A Gyehenna a Hinnóm-völgy görög nevének magyarosított formája. A völgyben volt egy Tófet nevű hely, ahol Izráel fiai gyermekáldozatot mutattak be a Moloknak, Isten történelmi ítéletének helye, a júdeaiak és jeruzsálemiek tömegsírja, tisztítótűz is jelent (Ker. bibl. lex.).

A vallásos világképet sértő formulák második leggyakoribb káromkodási nemei 199 rekordszámmal a már fentebb néhány mondatban emlegetett lelkeződések és míveltetések. Az adatbázisomban egy kategóriába soroltam őket, hiszen funkciójuk és kifejezőeszközeik tekintetében igen hasonlóak. Néhány példa: 1715: „*te hitetlen lelkü boszorkány meg gjójjics a fíjamat mert az vizben öllek*” (Mb. 1529–1768 I., 78); 1737: „*Eb a lölköd, ne tarcs te anni leánt és tehenet, mert nem értesz hozzá!*” (SzBp., 343); 1754: „*mivelem atta Teremtette, Lelkét, Testét, Ördögel menküvel mívelvén káromkodott*” (CL 1992, 26); 1773: „*mivelem a Makula nélkül való Anyádat*” (CL 1992, 28). A *mível* ige a *baszik* eufemisztikus szinonim alakja, jelentését tekintve megegyeznek, így lényegében az utóbbi is ehhez a kategóriához sorolható blaszfemikus forma. Mind a lelkeződések, mind a míveltetés a másik arculatának, erkölcsének megsértésére, határátlépésére vonatkozik. Az előbbiben ugyanúgy megtalálható az isteni mindenhatóság tagadása, mint az előző esetekben, az utóbbiban pedig a szexualitásnak a szépítése. Nem véletlen, hogy a *mível* ige csupán az 1700-as évek utolsó felétől adatolható.

6.1.4. Betegség-, ürülék- és testrésznevek

A különböző gyógyítási formulákban igyekeztek letagadni a betegségeket, ezekről nem tudomást venni, aminek egyik oka nyilvánvalóan abban rejlett, hogy féltek a különböző

¹¹ Ezek lehetővé tehetnek egy felekezeti szempontú vizsgálatot is.

kórságoktól. Az adatbázis kevés számú adatára egyrészt ez lehet a legfőbb magyarázat. A betegségnevek közül a legtöbbször adatolt szavak a *golyva* (9 rekord) és a *bolond* (9 rekord) kifejezések. Egy másik lehetséges magyarázat az alacsony számokra pedig az lehet, hogy kevésbé tarhatták ezeket a kifejezéseket normasértőnek, vagy a hirtelen felindultság esetén, illetve más szituációban a gyakrabban használt kategóriák aktiválódtak a nyelvhasználóknál. Néhány példa a betegségnevekre: 1763: „*te golyvás kutya eregy be már a házba*” (Cp. M. III., 120); 1763: „*[...] eregy be te golyvás kutya, a hóhér seprőzzön ki, jobb volna enni főznél a cselédednek.*” (Cp. M. III., 120); 1763: „*[...] de biz el férhecz az én golyvámtúl*” (Cp. M. III., 119); 1728: „*[...] bolond volna, maga kárára, megégettetne [...]*” (SzBp., 90); 1761: „*[...] a' tűz nélkül vissza menő Leánykát Lelke paráznitással szidni kezdette azért hogy mért tenné őtet bolondá és amaz mentvén magát hogy tüzet nem vitt volna azért, hogy nem adtak*” (Cp. M. III., 114). A *golyva* kifejezést szintagmatikus szerkezetben használták, és az az érdekes, hogy legfőképpen a cigányperekben került elő, tehát vélhetően az ő körükben volt népszerű ez a fajta káromkodás.

A *bolond* szó kettős szófajú szó: melléknévként és főnévként is használatos, az adatbázisban inkább az előbbi gyakori. G. OROSZ RENÁTA magyarázata szerint 'józan ésszel ellentétes módon gondolkodó, beszélő, cselekvő', illetve ilyen '(személy)' jelentés adható meg. A 'zavarodott elméjű, szellemileg beteg (ember)' egy másik jelentésmezőhöz kapcsolható (2011: 67), emiatt szerepel a betegségnevek között a kifejezés az adatbázisomban. Alapvetően tehát nem pejoratív értelmű ez a lexéma, de a kontextus azzá teheti.

Az ürülék kifejező szavak 47-szer fordulnak elő a korpuszban. A *szar* szóval találkozhatunk a legtöbb alkalommal, úgy egyszerű alakjában, mint képzett formájában. ILYEFALVI EMESE foglalta össze, milyen jelentésmódosulásokon ment át a kifejezés (i. m. 415), mindegyik kategóriához közlök adatokat a saját korpuszomból:

1. ürülékkel való gyógyítás leírása: 1728: „*Az első gyermek szarát az igen részeges embernek kell adni, elhadja a bort.*” (SzBp., 155).
2. betegségek, tünetek leírásánál is gyakran használták: 1742: „*rosz kutya ember volt, a gyermek sem mond utána jót, elveszet a világról, a szája életében szaros volt, a seggeis a volt utóllýára, a Feleségétis elveszti az I[ste]n a nagy dölfös gangos kutyát, sajnállom míg élek, hogy ilyen rossz kutya embernek esett a házam, mert én édes véres verejtékemből fizetett meg, ingyen jutott a pokolra való hozzá*” (Göm. II., 13).
3. káromkodásként, szidásként, nem konkrét értelemben, trágár nyelvhasználatként, annak kifejezésére, hogy 'nem érdekel', 'nem veszek róla tudomást': 1584: „*„Veszteg csak te rossz, nám, te is reám szólál és támattál! Nem úgy bántam teveled én, hog ezt érdemljem, de nem*

szargya meg soha gyermek az elődet!” (Kol. Bosz. per., 1584); 1754: „*S. V. szar gondgya se lesz*” (Hev. Küls., 204).

4. megvetést érdemlő személyekre, ’rossz, hitvány’ értelemben: 1746: „*Szar biró a Kutya még a Lelke, Kelle Pitsa a faszodra huntzfutnál huntzfutabb kujon a Lelked is Kurva*” (Göm. II., 16).

5. A szar tagadása nyomatékosítást kifejező indulatszó értelemben: 1728: „*És Katona Ferenczné azt mondotta, hogy (s[alva] v[enia]): „Szart hadgyák annak a sohonainak meggyógyéttani!”* (SzBp., 66).

Adatbázisom alapján érdemesnek látom kiegészíteni még egy hatodik típussal ezt a kategorizálást: az ürítésre mint folyamatra utaló szót is használják a korban pejoratív értelemben vagy átkozódási formulákban: 1763: „*[...] S. V. szarna maga alá kotorná ki kanállal és enné meg [...]*” (Cp. M. III., 116). Ez a szó sokszor állatnévvel együtt szerepel: 1728: „*Azonban mind szépséget mutattak mihelyest elment az ember, mindgyárt juszarrá, disznószarrá <és marhaganéjjá> változott <minden szépség>.*” (SzBp., 108); 1746: „*Disznó szaral*” (Mb. 1529–1768 I.); 1716: „*Kutya szar semmi gondja*” (Mb. 1529–1768 I., 172).

A *húgy* mindössze három rekordban fedezhető fel, ezek mindegyike az egyes számú típushoz tartoznak, azaz gyógyítást fejeznek ki: 1727: „*S.V. hugyosztassuk az faszékban*” (Mb. 1529–1768. I.); 1711: *salvis auribus*, – *hugyozzon által és visza szegezze az híd fájához, s meghgyógyul.* (Hev. Küls. 61–62); 1727: „*arra tanított hogy S: V: hugyosztassuk az faszékban, és halassam az katlanban*” (Hev. Küls., 110). A korabeli hiedelemvilággal van ez is összefüggésben, minden előforduló esetben igeképzővel van ellátva.

A leggyakoribb testrésznevekről néhány alfejezettel fentebb már írtam bővebben, ugyanakkor célszerű szót ejteni a harmadik leggyakoribbról is: a *nyelv*-ről és a *száj*-ról. Ezeket egy kategóriaként elemeztem, és mintegy 23 rekordot jelentettek. A kora újkorban a nyelv és a száj azért különleges testrész, mert a beszédszerv és az emberi kommunikáció eszköze, a test integráns része, máskor viszont ettől elszakadni igyekvő szervként aposztrofálható. A korszakban úgy gondolták, hogy a nyelv és a szív szoros fizikai kapcsolatban állnak egymással, a nyelv pedig a négy testnedvnek az egyike, melynek aránya meghatározza az ember külső tulajdonságait, a nyálaskodás az ízetlen tréfa szinonimájaként is értelmezhető a korszakban (EGERER 2014: 23–24).

A másik tényező az, hogy a nyelv segítségével alkotunk meg szavakat, mondatokat, kvázi teremtünk vele, akár Isten, és úgy gondolták a korban, hogy amit kimondunk, az úgy is lesz (ehhez ld. korábban 3.1). Éppen ezért ha valakit például boszorkánynak tituláltak, akkor a káromkodást elszenvető személy a következő becsmérléssel válaszolt neki: 1584: „*Aki,*

úgmond, engem boszorkánnak mond, az Isten ne mencse, hanem kirágja az nyelvét szájából!” (Kol. Bosz. per., 114). Esetleg, ha valaki nem mond igazat, azt *hazug nyelvűnek* mondták: 1566: *„Ha – írja – a véletlen szerencse Török Ferenc uram kardjától megtartaná hitvány éltedet, én akarom rajtad keresni tisztességemet, de nem hazug nyelvvel mint te, hanem éles szablyával!”* (Bud.pas. 1).

Pázmány Péter Alvinczi Péterhez írott szövegeiben e retorikai fogást, beszéddel, nyállal és mocskolással kapcsolatos számos metaforát rendre alkalmazza (EGERER, i. m. 24–25), így erről Pázmány: 1609: *„Azra csak azt mondom, hogy ha szabad volna az derék dolghokban iadczany, az te neuedbeis fel találtatik az NIAL civ, és ha énis gyermek eszszel vólnék, azt hoznám ki belölle, hogy te csak Nyalaskodasnak Cyue, vagy csatornáia vagy”* (PP. Megrost., 20); 1609: *„Masodszor az egész Romai Ecclesiat, nemcsak el hanyatlot, és sok Isteni dücsösséghez megh mocskoló emberi talalmányokkal, rut, és karhozatos teuelyghesekkel terhes Anyaszentegyhaznak, de sokszor baluanyozónakis neuezed”* (PP. Megrost., 19); 1609: *„csafrangos szitkokkal ne mossad büdös szádat”* (PP. Öt. lev., 48). Pázmány gyakran idézi vitapartnerét, akinek a nyelvét rágalmazónak, mocskolónak, szidalmazónak mondja, ezáltal megszegi az erkölcsi normákat, meglepi az arculatsértést, verbális agressziót követ el, amire a katolikus pap ékes-szólással felel, ezzel komolytalanná, hiteltelenné téve Alvinczit. Mindebből az látszik, hogy a szidalmazásoknak, káromkodásoknak retorika szerepük is lehet, véleményem szerint célszerű lenne majd ilyen szempontból is megvizsgálni ezt a nyelvi jelenséget.

6. 1. 5. Etnikumnevek és etnocentrizmusok gyakorisága

A kora újkori Magyarország etnikailag rendkívül változatos terület volt, nemcsak városokban, mezővárosokban, bányavárosokban, hanem gyakran a falvakban is több nép élt együtt. Ennek során elterjedhettek sztereotípiák a más nyelvet beszélő, más kultúrát és vallást ismerő és valló etnikumokról. Néhány fejezettel korábban írtam arról, hogy az emberek zárkózottak, gyanakvóak voltak azzal szemben, akit nem ismertek, aki máshonnan jött, akinek más volt a bőrszíne, aki nem azt a nyelvet beszélte, mint ők. Sokszor az idegen vált megbélyegzetté, a káromkodások tárgyává, gyalázták az illető származását. Azaz az etnocentrizmusok a származásgyalázás kategóriájába tartoznak.

A leggyakoribb kifejezés e kategórián belül a *cigány* volt (27 rekord), melynek erőteljes pejoratív jelentése van: 1567: *„a sentenciázott neste pellengérezett nemzetű kurvafi a [...] mert Chaky uram előtt is megmonttam neki, hog ez egy hazug, nem jámbor, lator [...] valamit mond, mindenbe hazud, mint cigán lator.”* (Kol. Bosz. per., 74); 1572: *„Ollyan hazug vagy, egy cigán!”* (Kol. Bosz. per., 87); 1573: *„Csak kár, hogy te velem perlesz, mert te cigán vagy,*

nyilvánvaló boszorkány vagy, én leszek az ember, hogy fejedre rakatom az tüzet!” (Kol. Bosz. per., 89); 1592: *„Az pogán, eretnek lélek kurva az Niarj Márton ajándékja mellett hamis és cigány törvént teszen az pogán lélek kurva.”* (Kol. Bosz. per., 177); 1726: *„no az Czigány Picsájából esett”* (Mb. 1529–1768 I., 117); 1609: *„az Baratokrul költöt hasonlo cziganisagok-rulis”* (PP. Öt. lev., 97). Ezekben az esetekben az etnikumnév ’hamis, ravasz, alattomos, számító, hazudozó’ jelentéseket kap, sokszor egyértelművé teszi a kontextus, ugyanis szinonim szavakkal található együtt. A *cigányság* ’felelőtlenség, hazudozás, nem igaz dolog’ értelemben használatos (ehhez ld. bővebben: BALÁZSI JÓZSEF ATTILA 2001: 313–324).

A második leggyakoribb etnikumnév a *német* volt (4 rekord), azonban érdekes, hogy ezek a példák nem származásgyalázó értelműek, hanem közvetve utalnak az adott nép erkölcsi életére: 1737: *„Ördög bújon az lölködben s[alva] v[venia] baszon mög az német!”* (SzBp., 352); 1766: *„berken hordozott lélek Kurva, dupla Németek Kurvája”* (Göm. II., 32); 1767: *„édes Attya Házára részegen menvén, ottan Kurvázza, Tolvajozta, Németek Szajhájának kiáltotta”* (Göm. II., 33); 1703–1711 k.: *„Darulábú, szarkaorrú/Nyomorult németség/Fut előttiünk, retteg tőlünk/Nyomorult nemzetség!”* (CsP., 5. vsz). Csupán a Csínom Palkó kezdetű népdalban pejoratív az etnikum, ennek valószínűleg a lelkesítés, a másik fél degradálása volt a célja, akár csak a *labanc* elnevezésnek. A csekélyszámú adat talán azzal magyarázható, hogy a németség alapvetően egy nagypresztízű nép volt a korban, nem társult hozzá olyan negatív jelentéstartalom, mint a *cigány* népnév esetében.

Származásgyalázó értelemben a *török* népcsoport adatolható a korpusz alapján (2 rekord): 1663: *Török menyasszony* (HM., 1); 1771: *„csinalom a te Török Lelkedet”* (Göm. I., 184); 1653: *„De bizonyára a közrendnek is a hajdúk és németek ugyancsak oda mondották azt: „Áhá, tarka hitű hajas török, ez s ez lélek kurvafiai!”* (Erd. Szt., 667). Az első esetben úgy adható vissza a jelentése, hogy ’áruló, gaz’, bár ez leginkább a teljes levél kontextusából derül ki. A második esetben a németek és a hajdúk valószínűleg egy belső viszály kapcsán káromkodhatták el magukat, ebben az esetben itt nem származásgyalázásról van szó, hanem a becsmérléshez, gyalázáshoz a származást is megemlítették.

6.2. Honnan ismerhetjük fel a régi szövegek nyelvi tabutémáit?

Mivel a tárgyalt korszak távol van a mai időszaktól, és amint láttuk, sok kifejezés funkciója mára már elhomályosult, sokszor nem egyértelmű, hogy melyek azok a nyelvi elemek, amelyek tabukat sértenek meg. ILYEFALVI EMESE hívja fel a figyelmet egy fontos fogódzóra: a jegyzőkönyvek lejegyzői által használt szabadkozási formulák, az ún. S.V.-formulák segíthetnek az egyes példák megítélésében (i. m. 420). Persze azt ezekben az esetekben is nehezen lehet

eldőnteni, hogy a jegyző szabadkozott-e vagy pedig az „adatközlő”. Alapvetően általában nem a szóhasználat volt a sértő, hanem maga a téma, amelyről a forrás szövegében szó van. Az én adatbázisomban kb. 42 esetben figyelhető meg ilyen formula.

A következő esetekben pironkodtak:

- szexualitást jelentő kifejezés előtt: 1783: „*s.v. baszom a' Lelkét nem vertük jól meg, jobban kellett volna*” (Erd. Szt., 601).
- a nyelvi tabu részeit képező emberi vagy állati testrészek nevei előtt: 1752: „*No megh jöttel vén diszno, hol voltál ebéden, mitt beszéllettel a Nádosdi Papnak, nem volt mit enned az én S.V. Seggemet köllöt rágnod*” (Mb. 1529–1768 II., 729).
- erkölcsre vonatkozó szavak előtt: 1728: „*(s[alva] v[enia]) No, kurva nő, úgymond, meg fogod bänni ezt, ha fel nem vészed!*” (SzBp., 78).
- ürülék, ürítés leírása előtt: 1728: „*[...] söprűvel és lóganéjjal mánával megtörten, megkente az inait.*” (SzBp., 113); 1721: „*S.V. ebszar sem lesz a kezinek kiennek meg gyógyul*” (Mb. 1529–1768 I., 365).
- a legsúlyosabbnak minősülő káromkodások előtt: 1763: „*Jó Szerencsétek S. V. ördög atták, baszom az lelketeket hogy ide haza nem vóltam, mert széllyel vertem volna a fejeteket*” (Cp. M. III., 117).
- alantasnak számító állatok említése előtt: 1730: „*S. V. sörtvéles marhájo*” (Mb. 1529–1768 II., 49).
- betegségnév előtt: -: „*S. V. sennyes lábra*” (Mb. 1529–1768 II., 52).

ILYEFALVINál szinte ugyanezek a kategóriák szerepelnek, ugyanakkor ő kiegészíti ezt a tabu alá eső ruhadarabokkal is (i. m. 425), ám az én korpuszom azonban ilyen nem tartalmazott, ő viszont a következő példákat hozza: 1684: „*Maksai Mihály özvegyének (salvo honore sit dictum) paczájába fokatlan varrótőket és gombostőket rakott sok ízben [...]*”; 1714: „*Az actrix arról sem doceál (:salva venia:), hogy én az pendejének kötőjét elküldtettem volna [...]*” (i. h.).

6.3. A káromkodások nyelvi megformáltság szerinti csoportosítása

A vizsgált adatokat nyelvi megformáltság szerint hat nagyobb csoportra osztottam, ezek a következők: szintagmák, frazeológiai egységek, összetétel, képzés, ritkább/sajátos szóalkotási módok és egyszerű szavak. Ahol lehetett, meghatároztam alkategóriákat is, a szintagmák esetében: alanyos, tárgyias, határozós, jelzős (minőség- és birtokosjelző) és komplexebb, több elemből álló szerkezetek; az összetételek esetében: alanyos, tárgyias, határozós, jelzős (minőség- és birtokosjelző), jelentéssűrítő összetételek. Ahogy az általában a nyelvi tipológiákra jellemző, ebben a vizsgálatban is azt tapasztaltam, hogy a rendszerek és alrendszerek között

lehetnek és vannak átfedések. A komplex szintagmatikus szerkezeteket a legtöbb esetben szétbontottam kisebb egységekre, például a *baszom a huncut disznó teremtetten lelkedet* példában egyszerre van jelen a tárgyas alárendelő szintagma (*baszom a lelkedet*), a minőségjelzős alárendelő szintagma (*huncut lelkedet, huncut disznó-teremtetten*), illetve az alanyos összetétel (*disznó-teremtetten*), ugyanakkor frazeológiai egység is, hiszen a *disznó-teremtetten*, illetve a *baszom* kezdetű szerkezetek egy-egy káromkodástípust, sablont jelölnek. Éppen ezért az adatok egymáshoz viszonyított arányát csupán tendenciaszerűen lehet értelmezni. A vizsgált 1580 rekord alapján a korpusz nyelvi megszerkesztettsége a következőképpen alakult:

Az adatsor legnagyobb részét a szintagmák képezik, közel 20%-a képzett szó, 18%-a komplex elem, ami tkp. a szintagma kategóriájához tartozik, ám ezen az ábrán én mégis külön szerepeltetem annak érdekében, hogy jobban lássuk az arányokat. A szószerkezetek tehát együttesen az adatok több, mint felét felölelik. Azon munkahipotézisemet, hogy a káromkodások legnagyobb része frazeológiai egység, a vizsgálat nem feltétlenül igazolta. Igaz viszont az is, hogy a szintagmák többsége sablonszerűen ismétlődik, csupán a kifejezések változnak. A komplex elemekkel kapcsolatban az mondható el, hogy ezekben az esetekben több frazéma ismétlődik, jellegzetessége a jelzőhalmozás, illetve a káromkodástípusok egyazon megnyilvánuláson belüli váltogatása, erre példa: 1781:” Császár János Úr formalibus Káromlotta volna Anyósát Sikur Jánosné Asszonyomat S. A. *baszom a Kurva Lelket, baszom a vén boszorkány Lelkét, sámfuter teremtetten, baszom a Papodat, még aki Kereszteltis, Nints Isten, mert ha Isten volna, régen engem, értvén magát Császár János Urat, meg büntetett volna, te Kurva, nagyobb Kurva az V[á]r[me]gyében nints, mint a te Leányodal, baszom teremtetted Lelkét...*” (Göm. I., 794). Egy elenyésző 1%-ban Alvinczi Péterhez és Pázmány Péterhez kötődő sajátos szóalkotási mód figyelhető meg, egy transzmutációs formula: 1609: „*szent Ferenczet sok izetlen trefaid vtán, FENT Ferencznek neuezed*” (PP. Megrost., 18), illetve egy másik esetben hangcserét hajt végre Alvinczi: 1609: „*Az hol pedig ennyhányszor csigházod neuemet, és PAZMANY helyet, NAMZAPnak ijrsh, és szááp tyukmónyhoz hasonlitasz*” (PP. Megrost., 20).

6.3.1. A szintagmák és szóösszetételek aránya

Az előzőekben láthattuk, hogy a szintagmák és a szóösszetételek típusa igen jelentős részét képezik az elemzett korpusznak. A dolgozat e részében részletesebben igyekszem megvizsgálni, hogy az alrendszerek, alkategóriák hogyan alakultak. A szintagmák között meglehetősen magas a komplex szerkezetek aránya, ahogyan azt az előző fejezetben is jeleztem, azonban a minőségjelzős alárendelő szószerkezetek száma még ezeknél is nagyobb. Véleményem szerint ennek az lehet az oka, hogy a másik arculatának, önérzetének a megsértését legfőképpen

minősítéssel, leminősítéssel lehet elérni. A következő példák sorolhatók ide: 1763: „*Te golyvás kutya*” (Cp. M., III. 117); 1763: „*eregy már eregy nyelvés kutya*” (Cp. M. III., 118); 1781: „*lator fiadnak*” (Cp. M. III. 130).

A szószerkezeteknek ez a csoportja tehát a káromkodás mint nyelvi jelenség egyik fontos funkcióját jelzi a számunkra: a szitkozódást elszenvedő fél negatív értelmű minősítését, ez pedig a különféle blaszfemikus kategóriákkal is összefüggésbe hozható, például a míveltetéssel, lelkeződéssel vagy a *baszik* igével. Ezek a kifejezések olyan predikatív szerkezetet vonnak maguk után, melyek a legtöbb esetben minőségjelzős szintagmákat hoznak létre (*mívelem a* + minőségJ + T, *mívelem a* + minőségJ + *lelkét*, *baszom a* + minőségJ + T). A tárgyas szintagmák kategóriája hasonlóképpen írható le. Általában egy sablonszerű sémába illeszthető be, legtöbb esetben a *baszik* ige vonz maga után tárgyat (jelölt vagy jelöletlen formában is egyaránt), : 1787: „*baszom a Biros lölkődet*” (Cp. M. III., 165); 1722: „*ehe baszom az Anyád*” (Mb. 1529–1768 I., 100).

Birtokosjelzős szerkezetek esetében is felfedezhetünk ilyesfajta szabályosságot (*baszik* + birtokosJ + T): 1787: „*Basza az ember Lölkét*” (Cp. M. III., 165), de más alakokban is előfordul: 1728: „*az töke végét*” (SzBp., 263); „*Lelke paráznitással*” (Cp. M. III., 114); 1722: „*hejj ördög tagja leánya*” (Mb. 1529–1768 I., 201). Ilyen elemek tehát legfőképpen egy pejoratív testrész, vagy más olyan jellegű dolog, fogalom, személy stb. birtoklásának esetében használatos, ami a nyelvi tabu alá esik.

A határozós szintagmák néhány esetben eredményhatározóként: 1787: „*koldussá tesz bennünket*” (Cp. M. III., 165); 1726: „*kuttyává teremtse*” (SzBp., 53); célhatározóként: 1774: „*te hóhér markába való*” (Cp. M. III., 126); helyhatározóként: 1731: „*eb ágyában termett*” (SzBp., 303); 1731: „*agyon verem*” (SzBp., 303); eredethatározóként: 1734: „*Majd megtanítalak, te pokolból jött, mit jársz itt.*” (SzBp., 328) jelenhetnek meg. Általában itt is pejoratív dolgokkal, személyekkel, helyekkel együtt szerepel a határozó.

Az alanyos szószerkezetek felszólítás, fenyegetés, átkozódás, esküdözés megfogalmazása esetén jelennek meg, így az adatbázisban: 1591: „*isten verjon meg*” (Mb. 1529–1768 I., 41); 1781: „*Isten engem úgy segéllyen*” (Cp. M. III., 130).

Az alanyos szóösszetételek többségében összeforrott, frazeológiai egységekként értelmezhetők, általában az *adta-teremtette* és ezek altípusai sorolhatók ebbe az alkategóriába, sokszor ezek is a többszörösen összetett, bonyolult alakokhoz kapcsolódnak, néha elválaszthatatlanok a minőségjelzős szintagmákkal. Példák: 1722: „*eb atta*” (Mb. 1529–1768 I., 100); 1654: „*ördög atta*” (Mb. 1529–1768 I., 453); alanyos összetétel + minőségjelzős szintagma: 1742:

„*eb atta teremtetten boszorkany*” (Mb. 1529–1768 II., 183); 1752: „*ördögh atta teremtetten szaiha*” (Mb. 1529–1768 II., 730).

A második leggyakoribb összetételi mód a birtokos jelzős összetétel, ezzel általában valamilyen állati vagy emberi testrész, ürülék birtokviszonyát akarják kifejezni, ekképpen: 1746: „*Disznó szaral*” (Mb. 1529–1768 I., 127); 1716: „*Kutya szar semmi gondja*” (Mb. 1529–1768 I., 172); 1740: „*Ebszar, kutyaszar semmi biz ez*” (Mb. 1529–1768. I., 267).

A minőségjelzős szóösszetételek is a másik fél valamilyen külső vagy belső tulajdonságát, származását, életkorát stb. minősítik. Általában olyan kifejezések ezek, amelyek szintén összeforrtak a gyakori használatuk miatt: 1582: „*aggeb*” (Jbgy., 379); 1572: „*ebagnő*” (Kol.Bosz. per., 87); 1584: „*Neste lélek kurva*” (Kol. Bosz. per., 111); 1592: „*bestye lélek kurva*” (Kol. Bosz. per., 177). A *lélek*-típusú esetekben sokszor kérdéses, az összetételként vagy szintagmaként értelmezendő-e a szerkezet.

A tárgyas összetétel kevésbé gyakori, ugyanakkor általában erkölcstelenség, megbélyegzés leírására használják: 1635: „*kuruá keritonek*” (Erd. Szt., 669); 1639: „*Szilagi az hadnagy monda te magad lator vagy, az feleseget (!) kurva kerítő*” (i.h).

Összességében tehát a korpusz igen változatos szóalkotási módokat, nyelvi megformáltságot mutat, olyanokat, amelyek illeszkednek a káromkodások funkciók szerinti használatát. A későbbiek során célszerű lenne még más szempontokat, szóalkotási módokat is megnézni, ez bizonyára tovább árnyalná az itt közölt eredményeket.

6.4 A káromkodások nyelvi helyzete, szituációja

A forrástípusok száma nagyban meghatározza azt, hogy milyen szituációkban, beszédhelyzetekben adathozhatóak a káromkodások. A legtöbb blaszfemikus kifejezés a boszorkánype-rekből származik, ami nem meglepő, hiszen a perek gyakran felfokozott szituációt eredményeztek. A második helyen állnak azok az adatok, amelyek valamilyen perszövegben találhatók, ezek azonban többségükben káromkodás- és egyéb szógyűjteményekből származnak, amelyekből nem derül ki egyértelműen a szituáció és a kontextus. A felhasznált káromlólevelek 163 adat tartalmaznak, ezek voltak a leghosszabb írásos emlékek, ezekben találhatók a legváltozatosabb káromkodások. A cigányperek 58 rekordot, a bajvívásra hívó káromlólevelek 49 rekordot, Csokonai műveiben szereplő szitkozódások 42 rekordot, a hitvitázó levelek 38 rekordot, a népdalban megőrzött káromkodás, szitkozódás 15 rekordot, az önéletírásban, emlékiratokban leírt káromkodások 14 rekordot, az életrajzi monográfiában közölt káromkodások 7 rekordot jelentettek, illetve egy jobbágylevélben is volt szitkozódás.

Összességében az mondható el, hogy a legtipikusabb forrástípus, amelyben a káromkodások fennmaradtak, a perszövegek kategóriája volt. Olyan szituációk, nyelvi helyzetek, beszédaktusok maradtak fenn általuk, amelyek során gyakorlatilag elkerülhetetlen volt a káromkodás, ilyenek például a társadalmi devianciák, a felindultság, a belső ellentétek, a betegségek és a mindennapi élet számos egyéb szituációja.

6.5 A káromkodások társadalmi vonatkozásai

6.5.1. A jobbágyok, parasztok káromkodási szokásai

A legnagyobb elemszámú forrástípus tehát a perszövegek csoportja volt, így a legpontosabb információink a parasztság káromkodási szokásairól vannak, a többi társadalmi csoportról csak megközelítőlegesen következtetéseket vonhatunk le. A forrásokban szereplő jobbágyok legtöbbször igen változatosan káromkodik, egyaránt használ olyan kifejezéseket, amelyek improvizáltak, viszont többségben vannak azok a szavak, szókapcsolatok, amelyek a már meglévő eszköztár, a nyelvi klisé részeit képezik. Mivel a dolgozatban már számos alkalommal említettem a parasztságra vonatkozó állításokat, így csupán mintegy összefoglalásként, a legfontosabb elemek újraközlésével tárgyalom ezt a témakört.

A perszövegekben általában két vagy több fél konfliktusát olvashatjuk, melynek során az adott fél saját igazának bizonyítására minden eszközt felhasznál, köztük a megbélyegzést és a káromkodást is. Ilyen beszédhelyzetekben a nyelvi és erkölcsi tabukat gyakran képesek megszegni. A legtöbb ilyen megnyilatkozás nyelvi agressziónak tekinthető, ami sérti az ezt elszenvedő arculatát, ezzel együtt gyakran a fizikai agressziót előzi meg, például ebben az esetben: 1728: „[...] megfenyegette, meg ne vallja, mert mindgyárt agyon vereti őket” (SzBp., 138); 1715: „sok bosszusagott szenyvedtem te miád, de valahára kisőre a kezem mia kellett meg halnod” (Mb. 1529–1768. I., 87).

A fenyegetés és átkozás egy sajátos társadalmi csoportra (a jobbágyokhoz is szokták néha sorolni őket, ezért itt szerepelnek), a végvári vitézekre is vonatkozik. A legfőbb feladatuk az adott vár megvédése bármi áron, így, ha esetleg valaki megfutamodott vagy netán áruló lett – ez az egyik legsúlyosabb vétségnek számított –, akkor az adott illetőt megszégyenítették, sőt gyakran halállal büntették. Az ilyesfajta tettet végrehajtó katona tehát közmegvetésnek esett áldozatul.

Erre láthatunk példát Horváth Mihály végvári kapitány 1663-as levelében, amelyet tatai Szabó Gyurkának címzett. Ebben található a jelenleg ismert leghosszabb régi magyar káromkodás. A következőképpen kezdi a levelet a kapitány: *“Adassék az néhai vitézlő Tatai Szabó Lyukács fiának, az nem nemes, nem vitézlő, sánta, béna Szabó Gyurkának, vénségére*

megbolondult, kerítő, vissza aggott, bestye lélek kurafinak.” (H.M.: 1). Itt már rögtön válogatott rágalmakat olvashatunk, ami egyrészt az elszenvedő tulajdonságait támadja (*sánta, béna, vissza aggott*), utal a kognitív tevékenységeinek zavarára (*vénségére megbolondult*). A *bestye lélek kurafi* a paraszti káromkodáskultúrának is jellemzője, a várkapitány ugyanolyan jelentésben, sőt formában is használta. Ez egyrészt a *lelkeződés* kategóriájába is besorolható, másrészt az elszenvedő személy származását (*kurafi*) is pellengerre állítja egyúttal.

A későbbi sorokból azt is megtudhatjuk, hogy azért született meg ez a levél, mert Szabó Gyurka megtagadta a szolgálatot: „*Szolgálatomnak tetüled való megtagadása után Istennek semminémű áldása ne szálljon reád, te Istentől elszakatkozott, mennyországához háttal fordult, parázna, disznó életű, tisztátalan, vissza aggott, ebre ütött, kurva feleségű, huntzfut, bestye lélek kurafi! Soha nem hittem vólna, hitetlen, vén agg eb, hogy vénségedre nemzetedet; az magyar szakált; régi, jámbor, kegyelmes uradot, Zitsi István urat ű nagyságát; annak felette kegyelmes urunkat, királyunkat így meggyalázod. Ily szép hírt hallunk felőled, áruló, parázna, orgazda, részeges, nem jámbor, akasztani való kurafia!*” (i. m. 1). Ebben a sorban megtagadja tőle Isten áldását, Istentől elszakadtnak tekinti, amit talán az esküszegéssel hozható összefüggésbe.

Ezután folytatódik tovább a rágalmazás, amelyek súlyosságát az mutatja, hogy továbbra is a vallási gyakorlatból vett motívumokat parafrázeálja negatív szempontokból, többek között például pogánynak nevezi. Ismét utal a címezett származására (*kurafi*), és pejoratív értékű foglalkozásokat is felemlít (*parázna, orgazda*), ezek többszöri ismétlése nyomatékosítást fejezhet ki. Ebben a levélben is megjelenik az *eb* kifejezés, az *ebre ütött* szintagma pedig az *adta-teremtette* jelentésben használandó.

A következő sorokban az alábbi szidalmakat fogalmazza meg: „*Nem elég vólt-e e koráig mind az bolondság, mind az latorság, disznószarom hizott bestye lélek, tsík nyelésben gyönyörködő, otsmány kurafi; mind az Posonyi hóhér tavában fogták pedig azokat a tsíkokat, a mint hallom, a mellyekkel te istentelen torkodat pallérozod; azt pedig tsak azért tselekszed, hogy az bornak tágabb futamodója lehessen telhetetlen torkodon alá; hév ónat, kénkövet, szurkot a torkodnak, kurva feleségű lélek, nem jó bort, te borban válogató, kenyér vesztegelő, éhvel hólt, tányér nyalogató kurafi; mondok, nem elég vólte', hogy Ibráim Omer bég hetven hétszer megtzifrázta Gömör vármegyét, taknyos proscriptájú, nem emberséges ember asztalához való, mogorva, fertelmes disznó!*” (i. m. 1). Ebben az egységben tovább folytatja a korábbi kifejezések használatát (*kurafi, bestye lélek, kurva feleségű lélek*). A *bolond* szó is újra előkerül, a *lator* kifejezést pedig először használja. A *disznószar* a parasztság szóhasználatát idézheti fel, csakúgy, mint az állathoz, jelen esetben a disznóhoz való hasonlítás. Itt is a rágalmazások egymásra

halmozása figyelhető meg, ezzel is nyomatékosítani szeretné Szabó Gyurka vétségének nagyságát.

Ezután következik az egyik legdurvább, legsértőbbnek ható rész: „*Hogy nem tudtak vólt még kis korodban a' disznók el szaggatni; avagy döglöttél volna meg a' Budai kalafában a' páltza alatt; avagy ölted volna bé magadat a' Dunába, a mint elkezdted vólt, kétségbe esett kurafi, hogy sem mint ilyen gyalázatban forogjon a' Magyar név, te kurva feleségű, nem jámbor lélek! A minémű vagy magad, olyan rossz a' feleséged, láda motskoló, kurva nemzetségű. Hólt nevét költötted Ibráimnak; de él még az bég, feleséged szolgálatjára!*” (i.m., 1). A szokásos formulák mellett ebben a részletben szidalom is megfogalmazódik („*Hogy nem tudtak vólt még kis korodban...*”), amelyben az áruló vitéz halálát kívánja, éppen ezért átokként is lehet értelmezni ezt a részt, hiszen sugallja, hogy inkább erre a sorsra jutott volna a becstelen katona, minthogy a magyar nevet „*sárba tiporja*”. A feleségét is káromolja továbbra is, hasonlóképpen „*kurva nemzetségű*”-nek nevezi őt is, ezzel megszegyenítve mindkettőjüket, immáron sokadik alkalommal. Itt egy eufemizmus is megtalálható: „*...de él még az bég, feleséged szolgálatjára!*”. Ez a szépítő kifejezés másképpen fogalmazza meg, de ugyanúgy arra utal, hogy Szabó Gyurka felesége kurtizánként dolgozik.

A soron következő egységben újfent megjelennek az immáron bevettnek számító rágalmozó kifejezések, de ezeken túl egy vádló formula is megfogalmazódik, hiszen az áruló apja megölési kísérlete mellett mintegy „tanúskodik” Horváth Mihály, és ebben a kontextusban „*maszlagos hóhér*”-nak nevezi őt, emellett pedig még egy újabb etnocentrizmus is megjelenik a tárgyalandó részben az „*istentelen zsidó kurafi!*” kifejezésben. A tárgyalt részlet így hangzik: „*Úgy hallom, tolvaj kurafi, hogy valamennyi lopó, kémelő vagyon az városban, Posenban, mind hozzád tartanak szállásra; nálad az quártélyok, s ezt kellett a' nemes kamarának el szenvedni, vissza aggott, kutyátúl fájzott, Török menyasszony, puskaporra való, disznó, istentelen, mordály, tobzódó kurafi! Az apádat is meg akartad tizen egyszer ölni; nem győzted várni, hogy magától meghaljon, te maszlagos hóhér! A melly kopott szoknyát az édes anyádon temettél is, annak is duplán megvetted az apádon az árát, istentelen zsidó kurafi!*” (i.m., 1).

A választékos szóhasználatú rágalmozás, szitkozódás így folytatódik: „*A' más héten felmegyek urammal ű nagyságával Bétsbe; Supplicatiót adok bé ű felségének: ezen szerént eleibe adom ű felségének, s megkérem a tisztedet, Farizeus vissza aggott lélek, 's eb rúdon vettetek ki az kamarából! Janitorságot? egy sereg disznóm volna, azt sem merném reád bízni, tsap alja, Filistéus szerzet! Két száz lépésnyire kiérzik a bor s az égett bor szaga az eb szájadból; hiszen te sem Istennek, sem embernek nem kellesz immár, dsidázott, dárdázott, béna kurafi; hiszen jól tudom, hogy tsak Isten nevében tartott ekkoráig is az urad; mert a' te bolondságodért, kurva az*

anyád, ha adnék immár egy sült répát!” (i.m., 2). Ebben a részben bibliai etnocentrizmus is megjelenik a *Farizéus vissza aggot lélek* és a *Filistéus szerzet* által. A korábbiakban ilyet nem láttunk, szóval ez egyfajta kuriózumnak is tekinthető.

A következő szakaszban a fentebbi részekben elemzett kategóriák mindegyike megtalálható igen komplex, sűrítéssel formában: *„Legnagyobb mesterséged, tudományod az hurka és fasz nyelés; azt is valami rossz, frantúzós, trombitás inastól tanultad, úgy hallom; elmehetsz iskola mesterreddel, Katus asszony, síró, lúd mérgű, bestia, szégyen, kerítő, áruló, büszke, tzipra rongy; egy paputsért a’ feleségedet is elkímletted, Júdás szabású martolót; kanállal fejtett szakállú, hegyes koporsóba [karóra] való, gyalázatos, vén agg eb; Istentől elfutamodott, tűzre való, fátul szakadt, Pilátus kurafi! Keresztet magadra nem tudsz vetni; a’ mi atyánkot félignél tovább el nem tudod mondani, te szégyent vallott boszorkány! Tsudáalom, hogy közép télben is meg nem üt a’ mennykű számtalan sok istentelenségedért, te pogány ördögös! Isten úgy segíljen, Hajnátskő váráért, mikor megárad az Ipoly vize, egy tsolnokban veled nem ülnék, átkozott órában termett, minden jótúl üres, pogánynál is pogányabb kurafi!”* (i.m., 2). Ebben az egy-
ségben világlik ki a legjobban, hogy a katonaember milyen cifrán, milyen egyszerűen természetesen tudott káromkodni. Egymást követi a szidalmak halmozása itt is. Ezek a vallási jellegű lexémáktól és szintagmától egészen Szabó Gyurka foglalkozásának gyalázásáig terjed. Ötvözi a különböző káromkodási stílusok legfőbb jellemző jegyeit, a válogatott rágalmakat – melyek valóságalapja igencsak megkérdőjelezhető – még alá is támasztja, az *úgy hallom* formulával. Ezzel akar igazságot adni szavainak a szerző, legitimitást szerezni a blaszfémia jogosságára.

A záró rész teljes egészében átkozódás: *„Ezek után Isten téged meg ne ment-sen, hanem akasztófán száradj meg; fejednek koponyájában varjak és verebek szarjanak; tsontaidat az ebek széjjel hordozzák; ha pedig az hegyes koporsót inkább szereted, abban is, megengedem, teljék kedved. Költ Szétsénben, 28. Febr. 1663. Sem ötséd, sem bátyád, sem jó akaród Horváth Mihály”* (i. m. 2). Horváth Mihály itt halált kíván Szabó Gyurkának a legválogatottabb, legdurvább formákban.

A levél terjedelme miatt sokkal alkalmasabb arra, hogy a blaszfémiának mindenféle formája megjelenhessen benne. Horváth Mihály végvári vitéz pedig kiválóan kiaknázza ezt. Rendkívül változatos, a nyelvi klisé és az improvizáció készleteiből is válogató szóhasználatot láthatunk ebben az esetben. Szinte érezzük azt a felfokozott állapotot, amelyben a levél íródott. Sokszor a parasztok által használt legtöbb kifejezés (*kurva, kurafi, disznó stb.*) a levélben is megtalálható, de azoktól eltérő, más regiszterekben használatos szavak (*lúd mérgű, tzipra rongy stb.*), amelyek nem bántóak alapvetően, de az adott kontextusban értelmezve igencsak fájóak lehetnek.

Hasonló társadalmi státusban és beszédhelyzetben volt Ibrahim, balatonendrédí zászlósaga, aki levelet küldött Pisky István, tihanyi várkapitánynak (Ibra., 1). A levél teljes elemzésétől ezúttal eltekintenek, hiszen sok hasonlóságot mutat az előzőekben bemutatottéval, csupán néhány példát emelek ki. A levélíró a nyelvi kifejezőeszközök közül rendkívül sok képzett melléknevet használ, amelyek egytől egyig mind a címzett erkölcsi életére utalnak: 1589: *tekéletlen, hitetlen, hitetlen*; továbbá *hazug, eb, bestye* (i. h.). A gyakoriak a szövegben a különböző szintigmatikusok: 1589: *rossz kurvafi, bestye kurvafia, hitetlen kurvafi, Kurvafi István, ország kóborlója, hitetlen eb* (i. h.).

1566-ban Az új budai pasa bajra hívása is hasonló nyelvi eszközökkel történt, erre néhány példa: *Török Ferenc uram kardjától megtartaná hitvány éltedet, én akarom rajtad keresni tisztességemet, de nem hazug nyelvvel mint te, hanem éles szablyával!* (Bud. Pas., 1); *„Erre harmadnapig választ tégy, ha elkezdted; mert aztán mind bégeknél, basáknál, még a te császárodnál is olyan leveleket látsz, hogy vagy apád alá kell búvnod, vagy elő kell hoznod a te hazug szájadat!”* (i. h.). Mindegyik esetben a címzett erkölcsét akarja megsérteni a levélíró annak érdekében, hogy kiálljon a levelet feladók ellen bajvívásra. A szitkozódásoknak, gyalázkodásoknak ebben az esetben is retorikai, manipulatív funkciója van.

A jobbagyság körében a leginkább használt kifejezések az erkölcsre, a vallásra és a szexualitásra utaló kifejezések, a korpuszban leggyakoribbak a *kurva*, a *baszik* és variációi, a *szar* szó, illetve az etnocentrizmusok. A parasztság által használt káromkodási formák igen változatosak, a korábban említett típusok közül mindegyikre van adatunk. Vannak olyan központi lexémák, esetenként szintagmák, amelyek többször vissza-visszatérnek, ám más jelentéstartalommal (*szar, kutya, kurva, cigány, adta-teremtette, agg eb*). Ezek már a középkorban is megtalálhatók voltak, de a tárgyalt korszakban – a szigorú büntetések ellenére is – konzerválódtak, sőt újabb kontextusokban kezdték el őket használni (erre a legeklatánsabb példa a *cigány* szó különböző jelentésváltozatai): 1660: *„Engemet meg sem fogtathattál volna olyan sententiázott személly vádlására, az ki immár cigánykézben adatott volt.”* (Kol. Bosz. per. 253); a *cigánykézben* jelentése itt 'rossz kézben'. A szomszédos nyelvek – főleg osztrák-német – hatásai jól igazolhatóak a magyarok kora újkori káromkodáskészletére (*fik, fikja*). A nyelvi tabuhoz kapcsolódó szavak legtöbbje megtalálható a trágár kifejezésekben, ami alátámasztja a tabudöntőgető szerepét is ennek a jelenségnek.

Erre a társadalmi rétegre egy formula sajátosan jellemző: a ráolvasási és gyógyítási formulák [1722: *„ilyen atta meg gyógyics mert ha ugy kaphatlak olyan helyet (!) altal lülek ha el kel bujdosnomis, arra csak azt feleli Paczai Ferenczne, kurvanyád liszen semmi gondod”* (Mb. 1529–1768 I., 102); 1728: *„Belzebubnak nevében meg fogom gyógyítani, és ő is ördögnek*

legyen, mint én!” (SzBp., 126)], amelyek a boszorkánysággal, a népi gyógyászatba vetett hittel vannak összefüggésben, sokszor ezeknek a formuláknak a működésképtelensége indítja el a nyelvi agressziót és a káromkodásokat egyfajta válaszreakcióként.

6.5.2. A hitvitázók káromkodásai

Bár elsőre meglepőnek tűnhet, hogy az egyháziak, különösképpen a kora újkori magyar hitvitázók bekerüljenek egy káromkodással kapcsolatos dolgozatba, a korpusz tanúsága szerint mind a katolikusok, mind a protestánsok használtak egymásra „nem szalonképes” jelzőket.

Pázmány Péter (1570–1637) a magyar katolicizmus egyik legkiemelkedőbb alakja, aki anyanyelven írt vallással kapcsolatos iratokat, amivel a magyar mint irodalmi nyelvhez is hozzájárult. A legnagyobb vitapartnere a kevésbé ismert Alvinczi Péter (1570–1634) nagyváradi lelkész, aki 1606-tól Bocskai István udvari papja volt. Kettejük perlekedése 1609 és 1614 között zajlott (EGERER, i. h., 20), de nem szóban, hanem levélváltásokkal, ez pedig megmagyarázhatja, hogy miért engedhették meg maguknak a néhol személyeskedő hangnemet. Hozzá kell tennünk azt is, hogy sajnos Alvinczi Péter munkáinak azon része, melyben Pázmánynak válaszol (Feleletre), elkallódtak, csak a katolikus prédikátor műveiből következtethetünk Alvinczi szövegeire (PP. Megrost., 94).

Pázmány az 1609-ben kiadott *Öt szép levél* című munkájában többször is Luthert idézi a következőképpen: 1609: „[...] Mert ha ezt ekkorágyh nem tuttatoc io Vraim, azt tanyttiak a Papistac, hogy csa az ő Nyrt, kent Papok megh ne hazasoggiéc, am bár bokrostul tarcsa a safarinákat, miuelhogy ők, a zent hazasságot, tiztátalan eletnec neuezic, a mint meggh teczik az Innocentius, es Syricius Papa Decretomibol.” (PP. Öt lev., 65–66). Ebben az idézetben figyelemre méltó, hogy Pázmány megtartja a *safarina* ’prostituált’ kifejezést: ez egyrészt provokáció lehet, másrészt a protestánsok alantas, rágalmozó nyelvhasználatának hangsúlyozása. Később így folytatja: 1609: „Azt mondom, hogy noha latrul, Istentelenül cselekeszic az Egyhazi ember, ha foghadása ellen, safarinaiáual latorkodic, de mind az által, sokkal nagioib vétkek vagion azoknak, a kik nem csak faytalansághba élnec, de annac fölötte, valamely gonosz személyhez vgian hittel kötic maghokat, szinte vgy mint a hazássághba szokot lenni, es feleséghec gianánt tartiác az ő lator társokat.”; „[...]zent hazassághnac szine alat latorcodik, hogy sem ha si non caste, saltem caute egiebec batrankozása nekül, titkon volna lator” (i. m. 70–72). Ezekben az esetekben újra megjelenik a *safarina* kifejezés, mellette pedig többször a *lator* szó is.

Pázmány nem riad vissza az etnocentrizmustól és a protestánsok ördögtől való származtatásától sem: „En erre azt felelém, hogy nem akaroc effele ördöggel határos emberrel beszél- leni”; „Azis halhatatlan cziganiságh”; „Eotheodik cziganyaságh..” (i. m. 44, 84, 104). Ez az

ördöggel határos szintagma hasonló funkcióban állhat, mint az ördög-teremtette. A cigányságot ebben az esetben 'hazugság' jelentésben használja.

A személyeskedés alakzata is megfigyelhető az *Öt levél*-ben: „*Szed bé azért nyelvednek vitorláját, fald bé az sipot, ráncs meg az zablát szájadban!*”; „*Ertesz te e' hez, mint bagoly az Ave Mariához;* „*Ved eszedbe vgimond, ennec a Bezanac Istentelen Epicureussaghat, kinélm az igasságh es hazughságh, az tiztesseghes azzoni állat es az hires kurua, egy nyomba iárnac...*” (i. m. 135, 158). A felszólító módú igealakok utasítást, parancsolást jeleznek, ezek a kifejezések arra szólítják fel a katolikus prédikátor vitapartnerét, hogy maradjon csendben, mai durva kifejezéssel *fogja be a száját*. Ebben a szakaszban megjelenik az *asszony* állathoz való hasonlítása, illetve a *kurva* kifejezés is.

Ugyanezen személyeskedő stílus a *Megrostálás* (1609) című munkában is megjelenik, ami szintén válasz Alvinczinek. Itt a következőket írja Pázmány: „*Te, paykos trefákkal, és ló faránál kohlot paraszt [...]* ez egész irasodban [...] *semmi egyeb nincsen, egynihány ió modgi-áual eytet Magyarismusnal, Aesopus beszédinél, korcsomárul költ kaytor trefaknal, istállóhoz illendő posthat szitkozódásoknal [...]* nagy pompauaal, és buborik modgyara fel fúut szókkal való nyelueskedések minden írásid [...] *rólladis azt mondhattyük az mitt az trücsökrül...*” (PP. Megrost., 14). Igen bántó sértéseket használ Pázmány, melyek többnyire Alvinczi származására utalnak (*kohlott paraszt*), degradálja ellenfele írásait (*nagy pompával felfújt szavakkal való nyelueskedések*), sőt egy helyütt *trücsök*-nek nevezi őt.

Pázmány vitapartnerét sem kell féltetni, a *Megrostálás*ban így idézi őt a szerző: „*Az szemptelen ördöghöz hasonló vagyok: Orczámra üültem: Az pharisaeusoknak igyenes linean fayzatty vagyunk mi: En szemtelenül hazudok: Rázom mint az diszno az bárson: Az hazasságh szentségh vgymond, de nem olyan latornak való mint tü: Tetétül foghua méresz, és orczátlan patuarkodonák Deli palastú Pilatusnak: Süldisznóhoz, Maiomhoz, Szamárhoz, Rokához hasonlónak neuez, és azt mondgya, Hogymint tengheren egyk hab az másikat tollya, szinte vgy tolyongh egymás vtán sok hiusághom [...]* sok tudományú, iártas költes, Pazmany helyett Namzapnak ijrsh, és szááp tyukmónyhoz hasonlitasz” (i. m. 18.); „*Eotödször az Apaczakat Anyaczaknak hiuod, és azt hirdeted, hogy minap Posomban inkább mind viselösön talaltatának az Apaczak, mellyért kapu nélkül való kö kertbeis rekeszték eoket...*” (i. m. 19); „*Patuarkodonak neuesz...*” (i. m. 20); „*Bezzegh szentségh ez, de nem olyan latornak való, mint ti.*” (i. m. 102). Ezek között több sajátos szóalkotás is megfigyelhető, úgymint az *Anyacza*, az apácák ilyen módon való nevezése pedig utal a nem feltétlenül keresztényi szellemű erkölcsükre. Itt is megfigyelhető az ördöghöz való hasonlítás, a katolikus származására vonatkozó kifejezések

(farizeusokra való utalás, *lator* kifejezés), sőt egy sajátos hasonlat is (*Rázom mint disznó az bársonst*), melyben egy alantasnak számító állat is megjelenik.

A két vitapartner káromkodási, rágalmazási frazeológiája hasonlóan tekinthető, gyakorta megtalálhatóak olyan kifejezések, amelyek a nemi élet jelentésmezejébe tartoznak. A vitapartnerek ezekben a népi kultúrából átvett nyelvi sablonok eszközeit használják. Ezentúl változatos, illetve ritkább szóalkotásokmódok is megfigyelhetők (*trücsök*, *Anyácza*), az így létrehozott nyelvi elemeknek az adott kontextusban degradáló, már-már megalázó szerepük van. Az ilyen típusú lexémák bizonyára improvizatív jellegűek. A barokk mondatszerkesztési módoknak és retorikának fontos szerepe van ezek megformálásában is.

6. 5. 3. A főurak, bárók és fejedelmek blaszfémiai

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) levelezéseiben találhatunk nyomot arra, hogy a korszakban még egy ilyen magasrangú személy is káromkodhatott. A harmincéves háború (1618–1648) cseh szakaszában zajlott le 1620-ban a fehérhegyi csata, melyben a magyarok is részt vettek a cseh protestánsok oldalán. A csatát a német katolikusok nyerték meg, a vereség okát Bethlen a magyarok fegyelmetlenségeként, megfutamodásaként, rablóvágya-ként magyarázza: „*Másik főbb oka, az magyar seregeknek az mely helyt mutattak volna, oda nem állatták az seregeket, és ott egy magyar sem vitt, hanem csak mind elfutott, et quod majus harmada sem volt jelen, mind kurva anyjokban voltanak akkor is prédálni*”. (BG., 19). Itt természetesen a felfokozott állapot lehetett az oka a fejedelem kifakadásának, és ő is a nyelvi klisé eszközeiből választotta ki az általa használt káromkodást: a másik fél anyjának a szidása ugyanis régi formula. Bethlen levelezésében másutt a *lator* kifejezés előfordul: „*Kegyelmed viseljen gondot reájok; két-háromszáz latornak elvesztésével országunk el nem fogy, hanem épül inkább*.” (i. m. 13); a hajdúkról: „*[...] győzné Isten, nem ember, leírni az sok latorságokat, amennyi panasz énelőmbé jött reájok*.” (i. m. 14); „*De semmi egyéb nem marja az beleket, hanem hogy az latorságra, prédálásra olyan szabadságot nekik nem engedék, mint azelőtt szoktatták volt őket. Valahová teszen Isten, az latrot bizony én nem szeretem, nem is akarok nekik kedvezni, ha élhetek*” (i. m. 76–77).

Nagyajtai Cserei Mihály (1667–1756) történetíró, aki a Rákóczi-szabadságharcban (1703–1711) is részt vett, folyamatosan váltogatta az oldalakat a harcok során. *Históriájá*-ban a következő kifejezések jelennek meg: „*nem latorságunkért [...]*” (NCSM., 56); „*ki Háromszéken vicéje vala, gonosz faetiosus lator ember [...]*” (i. m. 80); „*Egy szóval, minden kémelés nélkül valamit kaphattanak a jóságiban, mind eltakarították, és sok szegény bestye kurvafia*

gazdagult meg belőle” (i. m. 201); „*mint az anyámtól hallottam, egy rossz kurva asszony levén a dajkám*” (i. m. 203).

Ráday Pál (1677–1733), II. Rákóczi Ferenc kancellárja kapcsán csupán egyetlen adatot idézhetünk: „*16 svécust az paráznaságáért megvesszőztettek*”, büntetésből „*nyolcz kurvával egész estvélig az krakkói utzáról, taligába fogatván őket, sarat hordattak*” (RP., 252).

Egy esetben Báthori Gábor erdélyi fejedelem került perbe egy paráználkodási ügy miatt, a partnere az aktus során a következőket mondta: 1611: „*Gyagd, gyakd édes nagyságos uram az én nagyságos asszonyomat.*” (Bosz. kuruzsl. par., 112). Az egyik tanú a fejedelem szavaival akarta igazolni a nő erkölcstelenségét a következőképpen: 1611 k.: „*[...] azt mondotta neki az fejedelem: Zemere bestye lélek kurva, hogy nem baszod meg az nénémet, én egy éjjel háromszor basztam meg s lád mennyi aranyat ada énnekem*” (Bosz. kuruzsl. par., 117). Ritka, hogy egy ilyen magasrangú személy jelenik meg boszorkányperekben (pláne paráználkodás ügyében), s még ritkább az, hogy tőle káromkodást idéznek. A per kimenetele végül az lett, hogy azt a nőt lefejezték, mert bebizonyosodott róla a paráznaság. A fejedelmet nyilván nem ítélték el, igaz, nem is tudták volna, mert 1613-ban meghalt (i. m. 119–120).

Balassi Bálint szövegeiben is találhatók hasonló adatok, Kövér Ferenc kapcsán például a következőket írja a költő: 1577: „*kövér kurafi*” (BB., 185). Egy alkalommal Balassit egy Sommerné nevű asszony megerőszakolásával vádolták, emiatt a Helytartótanács elé került, és mérgében a következőket mondta: 1583: „*Írták azt énmagam felől, hogy én néminemű asszony-állatot szabad útában nemcsak megfertőztettem, hanem még ugyan megfosztottam volna. Erre azt felelem, hogy hazudtak tisztességemben praktikáló ároló kurvájok és beste kurvafiajok.*” (BB., 235–236).

A korpusz meglehetősen csekély számú adat tartalmaz a főurak káromkodásaira. Ennek oka egyrészt lehetett az, hogy igyekeztek példát mutatni a káromkodásokat maguk is szankcionáló fejedelmek, uralkodók, vélhetően a helyes illemtartották elsődlegesnek, és csak akkor használtak ilyen kifejezéseket, amikor zaklatott, ideges lelki állapotban voltak (ld. Bethlen). Talán ennél is fontosabb magyarázat, hogy ilyen rangú személyek igen ritkán vettek részt perekben, emiatt kevesebb feljegyzés született róluk. A korpusz tanúsága szerint a *kurva* kifejezés népszerű lehetett a főurak körében is, ezt káromkodási formulaként és a foglalkozás megnevezéseként is használták. Az általam vizsgált főúri adatokban hosszabb szerkesztésű szitkozódásokat, rágalmozásokat nem találtam.

7. Összegzés

Az általam válogatott korpuszban az egyik legnépszerűbb káromkodási, szitkozódási formula a *kurva* és a *lator* volt. Gyakoriak voltak továbbá a *szar*, *disznó* és a *huncut* lexémák is. A kora újkor elejétől a végéig ezek látszanak a leginkább használt kifejezéseknek. Eltérés a társadalmi csoportok között főként az eufemizmusok mennyiségében figyelhető meg: kevesebb szépítő kifejezést találunk az alsóbb rétegekhez kapcsolható szövegekben, a nagyobb nyilvánosság előtt megjelenő munkák (önéletrások, naplók) viszont tele voltak eufemizmusokkal. Sok olyan szitokszó jellemző a középkori és a kora újkori nyelvhasználatra, melyet ma is használunk, ezek legtöbbje azonban elvesztette súlyos káromkodási jellegét, csak feddő kontextusban használjuk (pl.: *adta-teremtette*, *szedte-teremtette*). A tabutémákhoz kapcsolódó, illetve a vallási jellegű lexémák és szintagmák szintén jelentős része megtalálható a mai magyar nyelvben, szerepe nem változott a hosszú évszázadok óta.

A társadalmi ranglétrán egyre feljebb haladva a források mennyisége egyre szűkül. Éppen ezért általános következtetést a teljes társadalomra vonatkozóan semmiképpen sem tudunk megfogalmazni, de az alsóbb rétegek káromkodáskultúráját viszonylag jól lehet jellemezni a rendelkezésre álló források alapján.

Irodalom

- M. ANTALÓCZY ILDIKÓ 1996. A blaszfémia és más vallásellenes bűncselekmények Debrecenben a XVIII. század közepén I. rész. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 23. 67–91.
- BAKOS JÓZSEF 1977. A szitkozódás, a káromlás, a becstelenség nyelvi formái Eger város régi jegyzőkönyveiben. *Magyar Nyelv* 74: 119–24, 241–6.
- BALÁZS KOVÁCS SÁNDOR 1996. Protestáns etika–Paraszi erkölcs. Szekszárd, *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 19. 299–316.
- BALÁZSI JÓZSEF ATTILA 2001. A *cigány* szó és származékai pejoratív kifejezésekben. *Magyar Nyelv* 97: 313–324.
- BENKŐ LÁSZLÓ 1980. Durva szók a köznyelvben és a szépirodalomban. In: RÁCZ ENDRE–SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészletének köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó. 5–13.
- BENKŐ LORÁND–KUBINYI LÁSZLÓ–PAPP LÁSZLÓ (szerk.) 1970. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. kötet*.
- CZIGÁNY LÁSZLÓ 1992. Káromkodások a XVIII–XIX. századi Zala megyében. In: HAJDÚ MIHÁLY szerk. *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok* 54., Budapest.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE – GUGÁN KATALIN – NOVÁK ATTILA – VARGA MÓNICA 2017. Kiütkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- EGERER LILLA 2014. *A mocskolódás alakzatai Pázmány Péter Alvinczi Péterhez szóló vitáiraiban*. Miskolci Egyetem, Miskolc.
- ERŐS VILMOS 2015. *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest, Ráció Kiadó. 257–280.
- G. OROSZ RENÁTA 2011. Miért bolond(ul) a bolond?: jelentéstani változások vizsgálata a *bolond* kapcsán. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE–FORGÁCS TAMÁS (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti Tanszék, Szeged. 65–77.
- GALGÓCZI LÁSZLÓ 2003. A szitokszóvá válás útja. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 3: 39–45.
- GALGÓCZI LÁSZLÓ 2008. A nyelvi agresszió és diakrón formái a magyarban. *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei* 35: 5–28.
- GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2018. „...verbis illicitis dehonestasset...”. Adatok a magyar gyalázkodások történetének kezdeteihez. In: VALUCH TIBOR–LUKÁCS ANIKÓ–TÓTH ÁRPÁD (szerk.): *Az érzelmek története. A HIK 2017. évi, gyöngyösi konferenciájának kötete*. Gyöngyös, Hajnal István Kör. 35–48.
- HEGEDŰS ATTILA 2002. Erotikus szókincs a régi magyar nyelvben. In: SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA (szerk.): *Ámor, álom és mámor: a szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Universitas, Budapest. 211–216.
- HERNER JÁNOS 1988. *Rontás és igézés. Politikai boszorkányper Erdélyben 1668–1688*. Budapest, Interart Kiadó.

- Ker. bibl. lex. = BARTHA TIBOR (szerk.) 1993. Keresztyén bibliai lexikon. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest.
- KERTÉSZ ÁKOS 2003. Szómagia (káromkodás–polgárpukkasztás–irodalom). *Eszmélet* 60. 119–120.
- KISS ANDRÁS 2004. *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Cluj-Napoca, Kriterion.
- KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC (szerk.) 2005. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KLANICZAY GÁBOR 2011. „Mely ördögtől volt nyavalyája, azon ördög volna gyógyítója”. A gyógyítók elleni boszorkányvád problémája a magyar boszorkányperekben. In: VARGYAS GÁBOR (szerk.) *Párbeszéd a Hagymánnyal, A néprajzi kutatás múltja és jelene, Tudományos konferencia a PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére*. Pécsi Tudományegyetem Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, L’ Harmattan Kiadó, 2011. 695–712.
- KROPF LAJOS 1904. Egy adat a káromkodás történetéhez. *Magyar Nyelvőr* 33: 53–54.
- LEKNER ZSUZSA 1999. *A káromkodás mint frazeológiai egység*. (Szakdolgozat). Debrecen.
- Magyar Néprajzi Lex. III = ORTUTAY GYULA 1977. *Magyar Néprajzi Lexikon III*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MAKOLDY SÁNDOR 1926. A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig. *Ethnographia* 1: 159–170.
- MEZEY BARNA 1986. A káromkodás (blaszfémia) a XVII–XVIII. század büntető jogszabályaiban. *Magyar Jogtörténeti Szemle* 1: 56–65.
- MOHAY ZSUZSANNA 2015. A nehezteléstől a sértésig. A rosszállás pragmatikája középmagyar kori magánlevelekben. *Magyar Nyelv* 112:174–188.
- MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI 1976. *Magyar nyelvm emlékek*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.
- NÉMETH ILDIKÓ–TÓTH G. PÉTER (szerk.) 2011. Soproni Boszorkányperek 1429–1702. *Várostörténeti források*. Budapest, Balassi Kiadó.
- RÁCZ ENDRE 1972. Szó- és szólásmagyarázatok: Kutyaütő. *Magyar nyelvőr* 96: 81–83.
- RÉVAY VALÉRIA 2014. 16–18. századi magánlevelek mint a magyar nyelv és kultúra emlékei. In: FAZAKAS EMESE–JUHÁSZ DEZSŐ–TERBE ERIKA–TAMÁS CSILLA szerk.: *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest–Kölcsvár. 111–125.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–448.
- SÁROSI ZSÓFIA 2015. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111: 129–146.
- SÁROSI ZSÓFIA 2017. Az udvariasság értelmezései. In: *THL 2: A Magyar Nyelv és Kultúra Tanításának Szakfolyóirata* (1-2): 116–124.
- SCHRAM FERENC 1970. Váci káromkodások és szitkozódások a hajdankorból. *Magyar Nyelv* 66: 345–346.
- SUGÁR ISTVÁN 1987. *Bűbajosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadása.
- SZABÓ ERNŐ 1894. A háziállatok a magyar szólásokban: A kutya. *Magyar Nyelvőr* 23: 63–68.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. Név, anyanyelv, identitás összefüggései a középmagyar kor boszorkánypereinek tükrében. *Helynévtörténeti tanulmányok* 7: 133–142.
- TÓTH G. PÉTER 2014. *Kolozsvári boszorkányperek 1564–1743. Várostörténeti források*. Balassi Kiadó, Budapest.
- TÓTH G. PÉTER 2020. Boszorkánypánik és babonatételek. *Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából*. Balassi Kiadó, Budapest.
- TÖRÖK GÁBOR 1969. XVII–XVIII. századi palóc szitkok és káromkodások. *Magyar Nyelv* 65: 86–87.
- ZAICZ GÁBOR 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ZOLNAI GYULA 1894. *Nyelvm emlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- ZSUPOS ZOLTÁN 2010. *Gömöri káromkodások könyve I–II*. Patrióta, Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület.
- ZSUPOS ZOLTÁN 2010. *Gömöri káromkodások könyve I–II*. Patrióta, Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület.

Források

- BB. = KÖSZEGHY PÉTER 2008. *Balassi Bálint. Magyar Alkibiádész*. Balassi Kiadó, Budapest.
- BG. = SEBESTYÉN MIHÁLY 1980. *Bethlen Gábor. Levelek*. Kriterion Kiadó, Bukarest.
- Bud.pas. = 1566: Az új budai pasa bajra hívása (Thúry György, Enyingi Török Ferenc és Gyulaffy László): <http://szigetvar.hu/var/content/1566-az-%C3%BAj-budai-pasa-bajra-h%C3%ADv%C3%A1sa>
- Csok. szót. = JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS (szerk.). 1993. *Csokonai-szókincstár I*. KLTE, Debrecen.
- CsP. = Csinom Palkó népdal: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Szovegyujtemeny-szovegyujtemeny-1/a-kuruc-kor-irodalma-A2A/nepballadak-vitezi-enekek-AF4/csinom-palko-B47/>
- Erd. 1668–1688 = HERNER JÁNOS 1988. *Rontás és igézés. Politikai boszorkányperek Erdélyben 1668–1688*. Budapest, Interart Kiadó.
- Erd. Szt. = SZABÓ T. ATTILA 1975–1984. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár III, VI, XI. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Göm. I. = ZSUPOS ZOLTÁN 2010. *Gömöri káromkodások könyve I–II*. Patrióta, Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület.
- Göm. II. = ZSUPOS ZOLTÁN 2010. *Gömöri káromkodások könyve I–II*. Patrióta, Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület.
- HE. = HALÁSZ ELŐD 1994. *Német-magyar szótár I*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hév. Küls. = SUGÁR ISTVÁN 1987. *Bűbajosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben*. Budapest, MTA Könyvtára.
- HM = Horváth Mihály 1663-as levele Szabó Gyurkának: <https://pappito.tumblr.com/post/172151492083/horv%C3%A1th-mih%C3%A1ly-v%C3%A1rkapit%C3%A1ny-levele-tatai-szab%C3%B3>

- Ibra. = *Ibrahim, balatonendrédí zászlósága levele Pisky István, tihanyi várkapitánynak 1589.* <http://szigethvar.hu/var/1589-gyal%C3%A1zkod%C3%B3-lev%C3%A9l-tihanyba>
- Jbgy. = DÖMÖTÖR ADRIENNE–VARGA MÓNKA 2017. Jobbágylevek a 16. századból 2. In: *Magyar nyelv* 113: 379–383.
- KIS TAMÁS gyűjtése: <https://mnytud.arts.unideb.hu/tananyag/tortsozl/karomlolevel1776.pdf>
- Kol. Bosz.per = TÓTH G. PÉTER 2014. *Kolozsvári boszorkányperek 1564–1743. Várostitörténeti források.* Budapest, Balassi Kiadó.
- Mb. 1529–1768 I.=SCHRAM FERENC 1983. *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 I. kötet.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Mb. 1529–1768 II.=SCHRAM FERENC 1983. *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 I. kötet.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NCSM. = KAZINCZY GÁBOR 1852. *Nagyajtai Cserei Mihály Históriája.* Emich Gusztáv Könyvnyomdája, Pest.
- PP. Megrost. = HARGITTAY EMIL (szerk.) 2017. *Pázmány Péter: Alvinci Péternek sok tétovázó kerengésekkel és cégéres gyaláztatokkal felhalmozott feleletinek rövid és keresztyéni szelidséggel való megrostálása (1609).* Budapest, Universitas Kiadó.
- PP. Öt. lev.= HARGITTAY EMIL (szerk.) 2019. *Pázmány Péter: Egy keresztyén prédikátortól, S.T.D.P.P. az kassai nevezetes tanítóhoz, Alvinczi Péter uramhoz íratott öt szép levél (1609), Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél (1613).* Budapest, Universitas Kiadó.
- RP. = GYENIS VILMOS 1979. Ráday Pál az emlékiró. *Irodalomtörténeti Közlemények* 83: 252.
- Sopr. Boszp. = NÉMETH ILDIKÓ–TÓTH G. PÉTER (szerk.) 2011. *Soproni Boszorkányperek 1429–1702. Várostitörténeti források.* Budapest, Balassi Kiadó.
- SzBp.=BRANDL GERGELY–TÓTH G. PÉTER (szerk.) 2016. *Szegedi boszorkányperek 1726–1744.* Budapest, Balassi Kiadó, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged.